

A traumatikus múlt nyomában

A nemzetiszocialista időszak építészeti örökségének kortárs értelmezései

Szerző: Léstyán Enikő

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építésmérnöki kar

Építésmérnök szak, 4. évfolyam

Témavezető: Szabó Levente DLA, egyetemi tanár, tanszékvezető

2020 ősz

„AZ INNOVÁCIÓS ÉS TECHNOLÓGIAI MINISZTERIUM ÚNKP-20-2 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK A NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS ALAPBÓL FINANSZÍROZOTT SZAKMAI

TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.”

Tartalom

Bevezetés	2
Építészet, mint nyelv a nemzetiszocializmusban	3
Az emlékezetkultúra kialakulása Németországban	6
A német nemzetiszocialista épületek kortárs értelmezései	9
Dokumentationszentrum Reichsparteitagsgelände	9
A Reichsparteitagsgelände a nemzetiszocializmus korában	10
A Dokumentációs Központ	18
Az épület fogadtatása.....	22
Drezdai Hadtörténeti Múzeum	24
Az Militärgeschichtliches Museum der Bundeswehr megalakulása.....	24
Átalakítás Libeskind tervei alapján	25
Az épületet fogadtatása.....	28
A müncheni NS-Dokumentationszentrum	30
A Königsplatz és a Barna Ház története jelentősége	30
Az NS-Dokumentationszentrum épülete	33
Az új épület fogadtatása	37
A müncheni Haus der Kunst	38
Megalakulásának története	38
A David Chipperfield Architects győztes terve.....	41
A tervet érő kritikák.....	44
Összegzés.....	48
Források	51

Bevezetés

Mennyiben lehet független egy épület történetétől? Terheli-e közeli és távoli múltja a mai megítélését? Miként módosul a traumatikus hagyomány az idő múlásával?

Dolgozatom ennek az igencsak tág kérdéskörnek egy szűk szeletével foglalkozik, fennmaradt nemzetiszocialista örökségű épületek példáin keresztül, főleg arra fókuszálva, hogy átépítésük milyen építészeti és morális kérdéseket vet és vetett fel, milyen vitákat generált, és milyen építészeti válaszokat, álláspontokat tükröz. Fő kutatási kérdésem, hogy milyen módon lehet ezeket a traumatikus örökségű épületeket úgy használni, hogy az épület múltjának rétegzettsége ne tűnjön el, hanem egyértelművé váljon a mai külső szemlélő számára is.

Ezen kérdések megválaszolása céljából dolgozatomban néhány olyan épületet elemzek, amelyeknek a nemzetiszocializmussal való kapcsolata terhessé teszi az örökségüket, így jelenüket is. A müncheni Haus der Kunst és az NS-Dokumentationszentrum, a drezdai Hadtörténeti Múzeum és a nürnbergi Dokumentationszentrum Reichsparteitagsgelände történelmi háttérét mutatom be, majd a XXI. században végrehajtott vagy tervezett átalakításaikat elemezem. Választott példáimban közös, hogy a mai napig használatban vannak, különböző célokra átépítették őket (vagy átépítésük tervben van), viszont a megvalósult vagy tervezett építészeti beavatkozások eltérő módon reflektálnak az épületek múltjára.

Feltételezésem, hogy – hiába telt el csaknem 75 év a II. világháború lezárulta óta – a múltjukban terhelt épületek jelentésének újragondolása problematikus, a trauma feldolgozása nem egy lezárult folyamat, és nincsenek az átépítésekre, értelmezésekre általános érvényű stratégiák. Minden épület esetében más és más építészeti megközelítés tűnik esztétikai és morális, társadalmi vonatkozásban is elfogadhatónak, melyek értékelő elemzése az építészeti örökséghez való viszonyulás reflektált megközelítéséhez adhat tanulságos szempontokat.

Dolgozatom első felében a téma könnyebb érthetősége céljából a német nemzetiszocialista építészet jellemzőit foglalom össze röviden, majd a német emlékezetkultúra létrejöttének folyamatát vázolom fel.

Ezután a náci épületek kortárs értelmezésének lehetőségeit mutatom be a fent említett négy német példa alapján. Mindegyik épületnek először a létrejöttének történetét mesélem el, majd

a kortárs építészeti beavatkozást elemzem, végül pedig azt vizsgálom meg, hogy milyen kritikával, legyen az pozitív vagy negatív, illették ezeket a beavatkozásokat.

Dolgozatom végén pedig megkísérlem összefoglalni az építészek által alkalmazott stratégiákat, és választ keresek arra a kérdésre, hogy van-e általánosan alkalmazható módszer a traumatikus és nehéz múltú épületek kortárs értelmezésében és hogy vannak-e a sikeres beavatkozásoknak közös jellemzői, amelyek a projekt sikerességéhez hozzájárulhattak.

Építészet, mint nyelv a nemzetiszocializmusban

Németország náci építésze rövid időszakot foglal magába, mindössze 10-12 évet, történelmi jelentősége és ideológiai töltöttsége miatt értelmezése rendkívül összetett és szélsőséges hagyománnyal rendelkezik. Hitler és az általa kialakított rendszer szorosan kötődött az építészethez és annak saját céljaira való felhasználásához, így a Harmadik Birodalom épületeit nem lehet függetleníteni a kontextusuktól és azok kizárólag építészeti szempontból történő vizsgálata lehetetlen.¹

A nemzetiszocialista építészet kialakításában Hitler nagyon fontos szerepet játszott, hiszen maga is erősen vonzódott az építészethez. Mellette még Ludwig Troost és Albert Speer építészek nevét kell megemlíteni, akik Hitler bizalmasai voltak, és a nemzetiszocialista rendszer szinte összes nagy épületét tervezték. Amikor a Harmadik Birodalom építészetéről beszélünk, akkor egy olyan stílusról van szó, amelyet mesterséges módon hoztak létre, még hozzá nagyon rövid idő alatt. A náci építészet modern mozgalmakat, így a modern építészetet is teljességgel elutasította, helyette Friedrich Gilly, Carl Gotthard Langhans és Karl Friedrich Schinkel épületeit tekintették követendő példának. Speer például az 1940-ben megjelent „Az új német építőművészet” című kiadványában azt írta, hogy „Schinkel volt az utolsó nagy építész Németországban”.² Az évek során azonban a példaképnek számító építészek hagyománya fokozatosan eltorzult, és a mintának tekintett építészet egy

---

¹ Kerékyártó (2008), 137. o.

² Kerékyártó (2008), 145. o.

lecsupaszított, steril változata kezdett érvényesülni. A klasszicizmus építészeti arányainak, léptékének és stílár szabályainak helyét átvette a náci agresszivitás eltorzult formavilága.³

Az első dolog, ami bárkinek feltűnhet, hogy a nemzetiszocialista építészetre erősen jellemző a monumentalitás és a megalománia. A nagyítás eszköze a náci építészet egyik legalapvetőbb eszköze volt, és ezzel célja egyértelműen az ember jelentéktelenségének hangsúlyozása volt. A stílus egy másik meghatározó eleme a tengelyesség és a szimmetria volt, amiket szinte minden építészeti művön megfigyelhetünk, legyen az egy teljes városrész (pl.: nürnbergi Reichsparteitagsgelände), városépítészeti elem (pl.: Königsplatz) vagy konkrét épület (p.: Haus der Kunst). Ezen kívül az anyaghasználat is nagyon jellemző náci épületeken, hiszen Speer filozófiája szerint a tartós anyagokat, mint a téglát és a betont, kellett előnyben részesíteni, hogy az épületek „pusztulásukban is nemes képet mutassanak”.⁴

Speer Germánia terve, a nácik által használt sok építészeti eszköz megfigyelhető rajta (Jamrik, 2010)

³ Kerékgyártó (2008), 140-143. o.

⁴ Kerékgyártó (2008), 148. o., 156-161. o.

A nemzetiszocialista építészet leginkább a középületekben teljesedett ki, amelyekre jellemző volt, hogy az átlag polgár számára nem a mindennapi élet szerves részeként funkcionáltak, hanem alkalmi események színterei, építészeti keretei voltak. A tömeg nem elsődleges használóként, hanem az építészeti közegnek ornamentikaként jelent meg az épületekben. Ezeknek megfelelően az építészet az ünnep hatására, drámaiságára épült, a színpadiasság és a díszletszerűség került előtérbe. Ez azonban azt eredményezte, hogy az épületek csak a tömegrendezvények során működtek rendeltetés szerűn, üres állapotban hiány és üresség érzését kommunikálták.⁵

Más XX. századi diktatúrákhoz hasonlóan, a náci hatalom is nyelvként kezelte az építészetet, és célja elérésének közvetlen eszközének tekintett rá. A hagyományos kommunikációval szemben azonban ez egy egyoldalú közlés volt, amelynek kizárólagos célja a saját ideológiájukat közvetítő reprezentáció volt. A nagyvárosok közterei, középületei és épületegyüttese az üzenetet közvetítő médiumokká, és maguk is fegyverré váltak a náci propaganda eszközei között. Ezt a Harmadik Birodalom a fentebb tárgyalt építészeti eszközök célzott alkalmazásával érte el. A szándékos monumentalitás és megalománia nem csak a félelemkeltés eszköze volt, de az individuum jelentéktelenségét is hirdette, illetve a külső világ felé a hatalmat demonstrálta. Ehhez hasonlóan az ortogonális rendszer alkalmazása és a szimmetria szigorú és ridegséget sugárzott, de ezzel együtt a rendezettség hatását is keltette. Az épületek azonban csak akkor tudtak ily módon hatni a környezetükre, ha használatuk az előre megtervezett módon alakult, ami így csak ünnepek és egyéb események alkalmával tudott létrejönni.⁶

Hitler ezen kívül azt vallotta, hogy a különböző történelmi időszakokból csak a monumentális épületek maradnak meg, így a nemzetiszocialista épületek nem csak a jelenkor embereihez szóltak, hanem a jövőnek szóló üzenetüket is közvetítették.⁷

---

⁵ Kerékgyártó (2008), 159. o.

⁶ Kerékgyártó (2008), 156-160. o.

⁷ Kerékgyártó (2008), 135-166. o.

Az emlékezetkultúra kialakulása Németországban

Ahhoz, hogy a nemzetiszocialista építészeti emlékek mai feldolgozásait jobban megérthessük, fontos először megértenünk, hogy a II. világháború óta hogyan alakult ki a német emlékezetkultúra és ehhez milyen változásokon kellett átmennie a generációknak.

Ehhez mindenekelőtt tisztáznunk kell a kommunikatív és kulturális emlékezet fogalmainak jelentését és megkülönböztetését. A kommunikatív emlékezet az emlékezés eleven formájára utal és a közelmúltra vonatkozik. Ez a múltat személyesen átélő tanúk és utódaik közötti kommunikáción alapszik. Amikor azonban a tanúk csoportjának tagjai kihalnak, és az élő generációk számára szóbeli és írásbeli médiumok (könyvek, képek, hangfelvételek, videók stb.) lesznek az emlékezet elsődleges hordozói, akkor már kulturális emlékezetéről beszélünk. Fontos azonban megjegyezni, hogy a kulturális emlékezet nem passzív és nem zárul le a tanúk kihalásával sem. Továbbra is aktív folyamat marad, mely lehetővé teszi a múlt újra és újra való felidőzését. A kettő közötti átmenet körülbelül 80 évig tart, de persze nehéz, összetett folyamatról van szó, és a kettő közötti váltás nem egyértelmű időponthoz köthető. Dolgozatom témájának aktualitását és érdekességét éppen az a tény adja, hogy jelenleg éppen a két emlékezetfolyamat határán állunk, hiszen az élő szemtanúk kommunikatív emlékezetet működtető korszakának nemsokára a végére érünk.⁸

A német emlékezetkultúra kialakulását négy szakaszra oszthatjuk. Az első szakasz közvetlenül a háború lezárulta után kezdődik, minden rész 20 évet foglal magába és a folyamat egészen napjainkig tart.⁹

A holokausztemlékezet crescendója

1945	1965	1985	2005
a háború vége	az Auschwitz-per	Weizsäcker beszéde történelemszita	a központi Holokausztemlékmű
a múlttal való szembenézés		a múlt megőrzése nemzeti	nemzetközi szinten

A holokausztemlékezet crescendója (Assmann (2016) 81. o.)

⁸ Assmann (2016) 11-12. o.

⁹ Assmann (2016) 81. o.

A németek a II. világháborút követően igyekeztek elhárítani a holokauszt által kiváltott büntudatukat és a tudatos hallgatás stratégiáját követték. Ez részben persze érthető reakció, hiszen az emberiség elleni büntett terhe jóval meghaladja azt, amit egy ember érzelmileg el bírna viselni. Ez a passzív védekező mechanizmus azonban a gyászra való képtelenséggel is együtt járt, ami olyan állapotot jellemez, amelyben az egyén nem tud szembenézni saját múltjával és büntudatával. Az ilyen helyzeteknek a veszélye, hogy a múlt feldolgozatlan marad és így a történelem megismétlődésének az esélye sokkal nagyobb. Ezen kívül a társadalomban általánossá vált az egyre növekvő rossz közérzet, amelyet a jövő nemzedékeinek is hordoznia kell.¹⁰

1968-ban kezdődött a folyamat második szakasza. Egy új nemzedék megjelenésével alapjaiban változott meg a németek viszonya a múltjukhoz. Elsődleges stratégiájuk a hallgatás megtörése volt, és a társadalmi hallgatás megkérdőjelezése. Felelőségre vonták az előttük lévő generációt, nem csak nemzetiszocializmusban betöltött szerepükért, de az általuk követett passzív stratégiában való részvételért is. Úgy gondolták, hogy a múltat nem lehet meg nem történné tenni, így a múlttal való szembenézést és annak részletes feltárását látták helyes következő magatartásnak a múlt feldolgozásának folyamatában.¹¹

A következő periódusban, amely 1985-ben kezdődött, egy új emlékezetkultúra alakult ki. Háttérbe szorulnak az elhunyt hősök és még a nemzetiszocializmus tettesei is, helyette az áldozatokra, a borzalmak elszenvedőire került a hangsúly. Ennek a kultúrának a kialakulásában fontos szerepet játszott a viták ideológiai töltöttségének neutralizálása. Az emberi jogok kerültek az figyelem előterébe, illetve az áldozatokkal való együttérzés és szenvedésük elismerése. Ebben az időszakban kezdett egyre gyakoribb témává válni a kulturális emlékezet, nem csak a politikában, a médiában, de a hétköznapi életben is.¹²

Az utolsó, még le nem zárult fázis 2005-ben kezdődött és a globalizálódás jellemzi. Az emlékezetkultúra átlépte a nemzeti határokat, és a világ más országaiban is központi témává válik. Az utóbbi évtizedben Németország az eddigieknél nagyobb energia- és pénzbefektetéssel járult hozzá az emlékezetkultúra további kiépítéséhez: intézmények, múzeumok, emlékhelyek nyíltak és eddig soha nem látott mennyiségű programból és rendezvényből lehetett válogatni. A különböző oktatási helyek (múzeum, dokumentációs centrum, holokauszt intézmények stb.) tömeges megnyitásban az is nagy szerepet játszik, hogy

---

¹⁰ Assmann (2016) 9-13. o.

¹¹ Assmann (2016) 14-15. o., 69-72. o.

¹² Assmann (2016) 16-24. o. 78. o.

a kortárs tanúk korszakának végéhez érve fontos hidak szűnnek meg a történelem és a jelen generációi között, így a tapasztalatszerzésnek más módokon kell megtörténnie.¹³

Ennek a folyamatnak eredményeképpen a holokauszt bűnei sok, valamikor náci uralom alatt álló országban a kultúra és az identitás alapvető részeivé váltak. Kifejezetten persze Németországban és Ausztriában, ahol a múlttal való szembenézés még generációkig központi szerepet fog játszani a nemzet kultúrájában. A Harmadik Birodalom nemkívánatos örökségével kapcsolatban megjelenik az időbeli folytonosság kérdése, főleg az építészettel kapcsolatban. Meg tud-e változni ezeknek az épületeknek az identitása az eredeti rendeltetésük ellenére? Lerombolhatóak-e ezek az építészeti örökségek, vagy az egyenértékű lenne a kezdeti, szándékos hallgatás stratégiájával vagy az ismét a szándékos hallgatás korszakába csökkentené vissza az oly nagy erőfeszítésekkel kialakított emlékezetkultúrát? Meg lehet-e változtatni, lehet-e semlegesíteni a modern építészeti beavatkozások segítségével az épületek múltját és ideológiai töltöttségét?¹⁴ Ezekre a kérdésekre próbálok választ keresni dolgozatom következő részében, különböző példák elemzésével.

---

¹³ Assmann (2016) 25-27. o.

¹⁴ György (2015) 15. o., 24-25. o.

A német nemzetiszocialista épületek kortárs értelmezései

Dokumentationszentrum Reichsparteitagsgelände

„Autóval érkezett, és mi, lányok - hányan is voltunk a csoportban? talán 30-an, 40-en - egyszerűen megrohmoztuk az autót. Felugrottunk és megszorítottuk a kezét. Ezután sose mosunk kezet - mondtuk. Belenéztünk a Führer kék szemébe és minden mindjárt egészen más volt.“¹⁵

Ilyen és ehhez hasonló visszaemlékezéseket hallhatunk a nürnbergi Dokumentációs Központ kiállításán, amely a helyszínéül szolgáló Reichsparteitagsgelände (magyarul: Birodalmi Pártgyűlések Területe) történetét mutatja be.

Ahogy Hitler nevezte, a „legnémetebb német városban”¹⁶ rendezték meg egy 11 négyzetkilométer kiterjedésű területen, az 1933 és 1938 között a nemzetiszocialisták által minden év szeptemberében a Reichsparteitag nevezetű egy hetes rendezvénysorozatot. Az esemény gyakorlatilag egy propagandarendezvény volt, amelynek során a látogatók felvonulásokat, megemlékezéseket, a hadsereg bemutatóit és Hitler beszédeit tekinthették és hallgathatták meg.¹⁷ Célja az volt, hogy erősítse az emberekben a közösségi érzést és demonstrálja a német nemzet erejét és egységét a külvilág felé. Rengetegen látogattak el a területre ezen események alkalmából, volt olyan év, amikor 1 hét alatt 1 millió résztvevő fordult meg itt.¹⁸

Ezt a múltat kell kritikusan bemutatnia és feldolgoznia a Dokumentationszentrumnak nem csak a kiállítások és rendezvények, hanem az építészet által is.

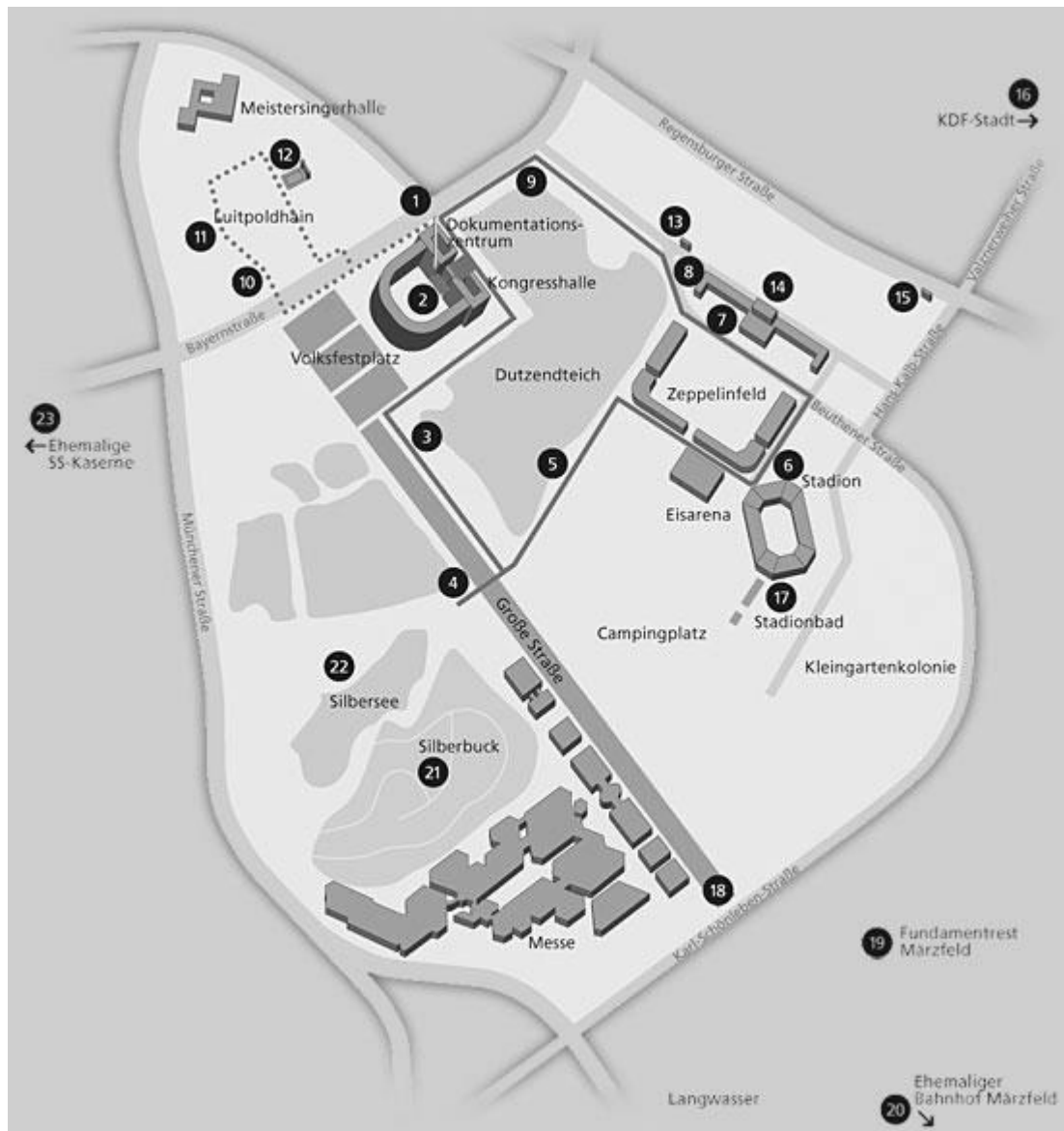
¹⁵ bedoe.de (2001)

¹⁶ világutazó (2018)

¹⁷ Nuremberg Municipal Museums (2020)

¹⁸ Heidenfelder (é.n.)

A Reichsparteigelände a nemzetiszocializmus korában

A Reichsparteitagsgelände térképe, mai állapot (kubiss.de, é.n.)

Hitler hatalomra kerülése előtt a hatalmas terület egy kedvelt rekreációs övezet volt, amely a Dutzen tó köré szerveződött.¹⁹ Parkokat, tavakat, éttermeket és még szálláshelyeket is találhattak az idelátogatók a helyszínen.²⁰

¹⁹ Nuremberg Municipal Museums (2020)

²⁰ Schmidt (2020)

1906-ban rendezték meg a bajor országos kiállítást, amelynek alkalmából több új építmény is létesült, többek között a Luitpold-csarnok, a Luitpoldhain park és egy világítótorny. Ezek az épületek a következő évtizedekben politikai gyűlések és rendezvények helyszínéül szolgáltak. 1912-ben állatkertet nyitottak a területen, majd 1928-ban egy Bauhaus stílusú stadion is épült itt. 1930-ban az I. világháború nürnbergi elesetteinek síremléket állítottak a park északi végében.^{21 22}

Miután a nemzetiszocialista párt 1933-ban átvette a hatalmat, Hitler elrendelte a park elbontását és helyére egy felvonulási területet képzelt el. Lerombolták többek között az állatkertet, a világítótornyot és a vízfelületeket is drasztikusan lecsökkentették, de több épület is megmaradt, amelyeket a következő években átépítettek és új célokra használtak fel.²³

A teljes terület háromszor akkora, mint Nürnberg belvárosa, és az átalakítások megkezdésével korában a legnagyobb építkezési területnek számított, azonban a háború kitörése miatt fejezték be teljesen. A tervek nagy részét Albert Speer készítette és ennek megfelelően jellemző volt rá az antik előképek használata és a monumentalitás.²⁴

A terület észak-nyugati végében épült a Luitpoldaréna, a korábbi Luitpoldpark helyére. Hatalmas téglalap alakú felvonulási tér volt, amelynek egyik hosszabbik oldalának közepén a korábban épült I. világháborús emlékmű állt, az átellenes oldalon pedig egy íves kő színpadot alakítottak ki. A 84 000 négyzetméteres téren az SA és az SS felvonulásait rendezték meg, amelyeket 150 000 ember tudott nézni a térről. Ma ismét egy park található a helyén, ahol szabadtéri rendezvényeket tartanak és minden évben megemlékeznek a II. világháború halottairól.^{25 26}

A Luitpoldaréna mellett volt található a Luitpoldhalle, ami szintén egy korábban épült csarnok. A Bajor Országos Kiállítás alkalmára elkészült épület eredetileg különböző gépek bemutatótermeként funkcionált.²⁷ A csarnokot Speer tervei alapján alakították át: belül megmaradtak a nagyfeszítávolságú íves rácsostartó állások, a homlokzatot azonban új, természetes kő burkolattal látták el. Az átépítés befejeztével 1924-től a 16 000 férőhelyes

---

²¹ Nuremberg Municipal Museums (2020)

²² Schmidt (2020)

²³ Nuremberg Municipal Museums (2020)

²⁴ Heidenfelder (é.n.)

²⁵ Süddeutsche Zeitung (2011)

²⁶ kubiss.de (é.n.)

²⁷ Süddeutsche Zeitung (2011)

épületben rendezték a Német Nemzetiszocialista Munkáspárt pártgyűléseit. A II. világháború alatt a csarnok bombázások során teljesen összedőlt.²⁸

A néhai Luitpoldarénától délre helyezkedik el a terület mai napig legjelentősebb és legfeltűnőbb épülete, a Kongressshalle. Ez az egyetlen épület a helyszínen, amelyet nem Speer, hanem Ludwig Ruff, majd halála után Franz Ruff tervezett.²⁹ Előképként a római Colosseum szolgált, 50 000 férőhelyével ez az épület azonban nagyjából kétszer akkora, mint a római.³⁰ A patkó alakú építmény közepén szószéket alakítottak volna ki, a nézőhelyek pedig erre irányultak. Az udvar felett önhordó tetőt építettek volna, amellyel együtt 68 méter magasba nyúlt volna az épület. A terület sok más épületéhez hasonlóan azonban ezt sem fejezték be teljesen, így a középső udvar fedetlen maradt és az épület csak 39 méter magasságot ér el. Érdekesség még, hogy a mocsaras talaj miatt nagyon erősen alá kellett alapozni az építményt, így csupán a megfelelő alapozás kialakításához 22 000 betoncölöpöt helyeztek el a talajban. 1937-től állandóan mintegy 1 400 munkás dolgozott a Kongressshalle felépítésén, a Háború kezdetéig azonban még így sem sikerült befejezni a gigantikus épületet.³¹

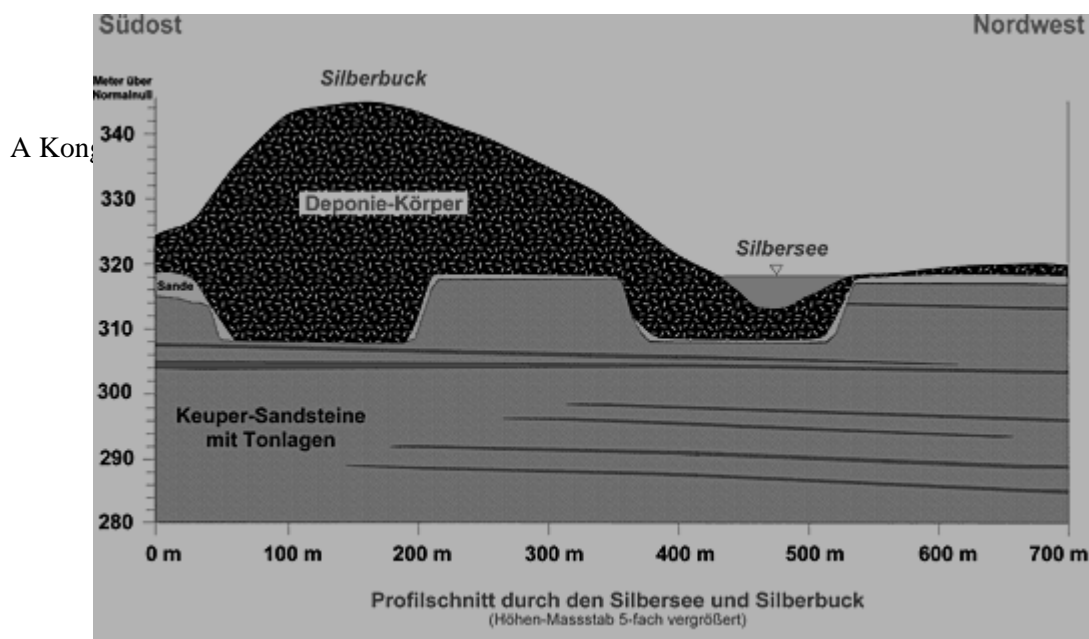
²⁸ kubiss.de (é.n.)

²⁹ kubiss.de (é.n.)

³⁰ Heidenfelder (é.n.)

³¹ kubiss.de (é.n.)

Ha tovább haladunk délre, akkor a deutsche Stadionba (=német stadion) ütközünk, amely a Nemzetiszocialista Harci Játékok helyszíne lett volna. Albert Speer tervei alapján 400 000 férőhelyes és ezzel korának legnagyobb stadionját kezdték el építeni 1937-ben, de 2 évvel később félbe kellett hagyni az építkezést. Ez idő alatt csupán a munkagödör készült el, amelyet később sokáig veszélyes hulladékok tárolására használtak. Az évek során a gödör megtelt talajvízzel, így kialakult a mai Silbersee. A mesterséges víz ma ökológiai szennyezettségű terület. A szomszédos Silberbuck egy domb, amely a II. világháború alatt elpusztított óváros törmelékéből áll, és amely környezetre veszélyes anyagokat tartalmazott. A magas lerakóról víz szivárog a tóba, így fürdés a mérgező anyagok miatt itt szigorúan tilos.³²

A Silber-tó metszete (kubiss.de, é.n.)

Ezzel szemben található a Zeppelin mező és a Zeppelin tribün, amely szintén Speer tervei alapján épült és 100 000 felvonuló embert, illetve 60 000 nézőt tud befogadni, így ez volt a Reichsparteitagsgelände központi helyszíne. A 312x285 méteres téglalap alakú mező körül kialakított nézőtér és tribün az új építmények közül az egyetlen, ami teljesen befejezett. A mező körül körben ideiglenes faállványok segítségével alakították ki a nézőteret, a déli oldalon pedig

³² kubiss.de (é.n.)

hosszában a tribün húzódik. A tribünépület a Pergamon oltár példájára épült, és az egész mező erre orientálódik, hiszen itt helyezkedett el a Führer szószéke is.³³

A zeppelin mező 1937-ben (kubiss.de, é.n.)

A Zeppelin tribün, 1938 (kubiss.de, é.n.)

---

³³ kubiss.de (é.n.)

A terület dél-keleti végében található egy újabb felvonulási tér, a Märzfeld. 1938-ban kezdték el építeni a 250 000 férőhelyes lelátót, de ez az építkezés is félbemaradt. A nézőtér a 955x610 m nagyságú felvonulási terület körül épült meg és a tervek szerint 24 torony tagolta volna szekciókra a nézőteret, ebből azonban 1939-ig csak 11 épült meg. 1996-ban a tornyokat lerombolták egy városbővítési program keretében, és ma mintegy 35 00 ember lakik ezen a területen.³⁴

A Märzfeld makettje (kubiss.de, é.n.)

A Reichparteitagsgelände összes létesítménye egy erős tengelyre van felfűzve, az úgynevezett Große Straße-ra. A Kongresshalle-től a Märzfeldig futó út 60 méter széles, és a tervek szerint 2 km hosszú lett volna, ebből azonban csak 1,5 km valósult meg. Az utat 60 000 világos- és sötétszürke gránitlapokkal burkolták le, amelynek mérete (1,2x1,2 m) pontosan két porosz díszlépés hossza. A háború után az amerikai légierő kifutópályának használta, majd 1995-ben felújították az utat, de ma is csak parkolóként funkcionál.³⁵

Légfelvétel a Große Straße-ról, 1938 (kubiss.de, é.n.)

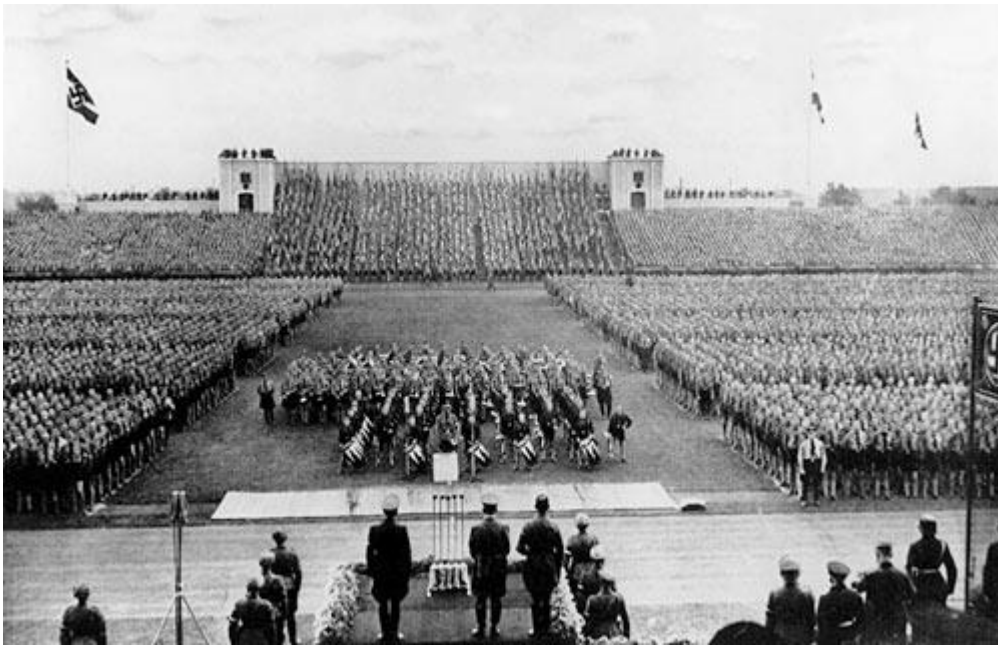
---

³⁴ kubiss.de (é.n.)

³⁵ Süddeutsche Zeitung (2011)

A Hitlerjugend-nek is volt saját épülete Nürnbergben, amelyet egy 1928-ban épült Städtische Stadion átépítésével alakítottak ki. A stadion megnövelt bejáratakat kapott, egy további bejárati kaput és a "Führer-platformot". Ez volt a Hitlerjugend felvonulásainak helyszíne.³⁶ A II. világháború után a stadiont többször is átépítették, legutoljára 2006-ban, amikor is a Labdarugó Világbajnokság helyszínéül szolgált.³⁷

A Hitlerjugend napja a Städtische Stadionban, 1937 (kubiss.de, é.n.)

A terület nyugati szélén, a tengelyes rendszerbe nem illeszkedően található az úgynevezett SS-laktanya, amelyet 1937-ben kezdtek el építeni az SS elszállásolására. A Franz Ruff tervei alapján épült laktanya 2 négyzetes oldalszárnyból áll, amelyek egy-egy külső udvart vesznek körül, és egy harmadik, központi szárnyból, ami a két mellékszárnyat köti össze. A homlokzatok téglával burkoltak és szabályos, sűrű ablakosztás jelenik meg rajtuk. Egyedül a központi szárny középső része rendelkezik kő burkolattal, így kiemelve a bejáratot. A II. világháború alatt kiképzéseknek adott helyet, illetve később a dachaui koncentrációs tábor kihelyezett helyszíne is lett. A háború ideje alatt körülbelül 150 kényszermunkást szállítottak ide a táborból. 1945-től az amerikai hadsereg használta az épületet saját céljaira, majd a 90-es

---

³⁶ kubiss.de (é.n.)

³⁷ Süddeutsche Zeitung (2011)

években Nürnberg visszakapja az épületet és a Bevándorlási és Menekültügyi Hivatal székhelye lesz.³⁸

A néhai SS-laktanya, 2001 (kubiss.de, é.n.)

Érdekesség még a helyszínnel kapcsolatban, hogy 1938-ban a területnek saját pályaudvart helyeztek üzembe, amely a Reichsparteitag résztvevőinek szállítására szolgált a szálláshelyek és az események helyszínei között. Ezt hívták a Märzföld Pályaudvarnak. Az 1939-es háború kezdete után a Märzföld állomást hadifoglyok a területre való szállítására is használták. A pályaudvar volt a kiindulópontja 2000 frankföldi zsidó megsemmisítő táborokba történő szállításhoz. A két legnagyobb deportálásra 1941. november 29-én került sor a Riga (Lettország) melletti Jungfernhof koncentrációs táborba és 1942. március 24-én a Lublin melletti Izbicába (Lengyelország). Az állomást 1957-ben Langwasser állomásnak nevezték el, és 1988-ban ott beszüntették az utasforgalmat.³⁹ A háború ideje alatt több, mint 150 000 hadifoglyot és kényszermunkást tartottak fogva a Reichsparteitagsgeländén és ebből több, mint ötezen meghaltak.⁴⁰

A tábor 1945-ben az amerikai hadsereg szabadította fel. Még abban az évben április 22-én (Hitler születésnapja után 2 nappal) győzelmi felvonulást rendeztek a Zeppelifeldnél, amelynek keretein belül felrobbantották a tribün tetején lévő hatalmas horogkeresztet, majd

---

³⁸ kubiss.de (é.n.)

³⁹ kubiss.de (é.n.)

⁴⁰ Nuremberg Municipal Museums (2020)

nagy kék "Soldiers' Field" feliratot festettek a homlokzatra Hitler volt szószékének két oldalán. A háború után az amerikaiak még évekig német hadifoglyokat internáltak a területre, majd később hajléktalan külföldieket és menekülteket is helyeztek el itt.⁴¹

A Dokumentációs Központ

A háború vége után nyilvánvalóan sokakban felmerült a kérdés, hogy mit lehet kezdeni egy ilyen hatalmas területtel, amit a borzalmas múltja terhel. Az évek során erre különböző stratégiák voltak jellemzőek.⁴²

Az 50-es és 60-as évekre a zavartság és érdektelenség volt jellemző, úgy kezdték el használni, hogy nem vettek tudomást a múlttól.⁴³ Ebben az időszakban több épületet átneveztek, lebontottak (például a Zeppelinfeld lelátójának tornyait) és kísérleteket tettek a hétköznapi célokra való felhasználásukra is. 1947-ben kezdődött például a Norisring nevezetű motoros (majd autós-) verseny hagyománya, amely minden évben a Zeppelinfeld körül kerül megrendezésre.⁴⁴ 1949-ben pedig a felvonulási terület adott helyet a Német Építési Kiállításnak, majd egyéb rendezvényeknek is az elkövetkező években. Ebben az időszakban felmerültek olyan javaslatok is, mint a területen sportstadion vagy fedett udvarú

⁴¹ Nuremberg Municipal Museums (2020)

⁴² Heidenfelder (é.n.)

⁴³ Heidenfelder (é.n.)

⁴⁴ Nuremberg Municipal Museums (2020)

rendezvényterem kialakítása (ezek azonban többek között a pénzügyi keretek hiánya miatt nem valósultak meg).⁴⁵

A 70-es és 80-as években szintén folytatódott az épületek hétköznapi funkciókkal való felruházása, azzal a különbséggel, hogy ezt nem a feledés vágyából tették, hanem azért, mert tartottak tőle, hogy a helyszín történelmi emlékként való megtartása a neonácizmust propagálná. (Ezzel kissé ellentétes állításnak tűnik azonban, hogy 1973-ban a terület megmaradt épületeit műemléki védelem alá helyezték.) A Kongressshalle déli fejpületében például a nürnbergi szimfonikus zenekar és a Német Életmentő Társulat kapott helyet⁴⁶, 1978-ban pedig Bob Dylan adott koncertet a Zeppelinfeld tribünjén. Ez utóbbiból szintén hagyomány alakult, a mai napig évente megtartják a „Rock im Park” rock és pop fesztivált, amely erre az eseményre emlékezik. Bob Dylan koncertje fontos szerepet játszott a tudatos kisajátítás folyamatában, megváltoztatta a helyszín felfogását, és végül utat nyit számos más művész előtt. Majdnem tíz évvel később, 1985-ban nyitották meg a „Bűvölet és Erőszak” című kiállítás, ami már a múlt feldolgozásának következő szakaszát vetíti elő. A kiállítás, amelyet eredetileg szintén a Zeppelin tribün Arany Termében alakítottak ki, a terület múltját mutatja be. A tárlat mérföldkőnek számít a helyszín kritikus értelmezésében⁴⁷, hiszen nem csak, hogy a vártnál jóval több látogató tekintette meg, de rengeteg olyan fiatal érdeklődött iránta, akiknek nem volt személyes emlékü a nácizmusról és a holokausztról.⁴⁸

Végül a 90-es években érett meg az a szemlélet, miszerint a nemzetiszocialista múlttal szembe kell nézni, azt kritikusan kell elemezni és tanulságként be kell mutatni a közönség számára, hogy ahhoz hasonló még egyszer ne fordulhasson elő. Ennek a gondolkodásmódnak az eredménye a Dokumentációs Központ is.⁴⁹

Az 1990-es évek közepén szavazta meg Nürnberg városa egy dokumentációs centrum létrehozását a Kongressshalle északi fejpületében, 1997-re pedig megalapították a múzeum kuratóriumát is. Egy évvel később hirdettek meghívásos építészeti pályázatot, amelyen nyolc építészcsapat vett részt: 3 nürnbergi, 4 más német városból és Günther Domenig grazi építész, egyedülként nem Németországból.⁵⁰

---

⁴⁵ Handa (2017) 66-67. o.

⁴⁶ Handa (2017) 68. o.

⁴⁷ Nuremberg Municipal Museums (2020)

⁴⁸ Handa (2017) 69. o.

⁴⁹ Handa (2017) 70. o.

⁵⁰ Handa (2017) 70. o.

Légi felvétel a Kongresshalle-ről és a Dokumentationszentrumról (kubiss.de, é.n.)

A pályázatot Domenig terve nyerte meg, mellyel a dekonstruktivista építészet eszközeivel erős építészeti jelet tett le a nemzetiszocialista monumentális, uralkodó karakterű építészettel szemben. Az új épületrész egy acélból, üvegből, fényes alumíniumból és betonból épült nyílszerű épület, amely átlósan átvágja az ortogonálisan szervezett masszív náci épületet. Domenig ezt az ötletet az épület első bejárásának tapasztalatából merítette, mely igen erős benyomást tett rá. „A látogatás során a jeges hideg érzése jött rám. A halottak pora a belső terekben, és a hatalom építészeti átvitele - csak derékszögek és egyenes tengelyek voltak”, emlékezik vissza Domenig.⁵¹ Ezt az hatalmat szerette volna épületével elpusztítani, ahol csak lehet, ellentmond az eredeti épületnek: derékszögek és ferde vonalak, téglá és acél használata és a szimmetria mellőzése. A belső terekben megmaradtak a félkész, romos téglá és beton falak, ezeket vágja át (szó szerint) az új acél és üveg szerkezet.⁵²

Az 1 300 négyzetméteres múzeum bejáratához egy kültéri acél lépcsőn keresztül juthatunk el, az ajtón belépve pedig az előtérbe érkezünk, ahol kassa és információs pult található. A következő szinten került kialakításra az állandó kiállítás, a „Bűvölet és Erőszak”, amely kronologikusan vezet végig a náci mozgalom gyökereitől Hitler politikai megjelenésén keresztül egészen a Nürnbergi perig, különös hangsúlyt fektetve a Reichparteitagsgelände

---

⁵¹ Handa (2017) 71. o.

⁵² Handa (2017) 72. o.

történetére és szerepére. A tárlat magyarázó szövegekből, fotókból, dokumentumokból, tárgyakból, eredeti hangfelvételekből és szemtanúk visszaemlékezéseinek felvételéből tevődik össze.⁵³

A Dokumentációs Központ Nürnbergben (echtNürnberg, é.n.)

Az épület legfelső emeletén nemzetközi tanulmányi fórum és mélyreható oktatási támogató programok találhatóak, különösen iskolai osztályok vagy ifjúsági csoportok számára. Ezen kívül moziterem és két nagy helyiség áll rendelkezésre az ideglenes kiállítások és egyéb rendezvények számára.⁵⁴

A Dokumentációs Központ Nürnbergben (echtNürnberg, é.n.)

Az épület megtervezésével Domenig nem csak a terület múltját, de személyes történetét is feldolgozta: az osztrák építész szülei radikális nemzetiszocialista elveket vallottak, így gyermekeiket is

---

⁵³ echtNürnberg (é.n.)

⁵⁴ Lewe (2019)

ebben a szellemben nevelték. Domenig saját elmondása szerint rengeteget küzdött ennek a világnézetnek a levetkőzésével, hiszen egész gyermekkorában csak ezt ismerte, ez volt a valósága. Több mint 10 évébe tellett, mire ezt a mélyen gyökerező nemzetiszocialista neveltetést a háta mögött tudta hagyni, és a Dokumentationszentrum megvalósulása egy újabb mérföldköve volt ennek az útnak.⁵⁵

A Dokumentációs Központ belső tere (kubiss.de, é.n.)

A Dokumentációs Központ végül 2001-ben nyílt meg, és a látogatók száma már az első évben felülmúlta a várakozásokat, hiszen mintegy 100 000 ember nézte meg a kiállítást. Mivel ez a szám ma már háromszorosára növekedett, így a múzeum bővítésére van szükség, amelyre az elkövetkező években fog sor kerülni. Ennek során a kiállítótereket fogják növelni, újabb előadótermeket alakítanak ki, illetve egy gasztronómiai létesítmény is helyet fog kapni az épületben.⁵⁶

Az épület fogadtatása

Az 1990-es években a Reichsparteitagsgelände-n már rég szükséges lett volna egy olyan intézmény kialakítása, ami a hely és Nürnberg múltjával foglalkozik és ezek szerepével a

---

⁵⁵ Kötter (2001)

⁵⁶ Süddeutsche Zeitung (2020)

nemzetiszocialista hatalomban. Amikor elhatározták egy dokumentációs központ megépítést, addigra egy ilyen intézmény iránti érdeklődést már előrevetítette területen berendezett „Büvölet és Erőszak” sikeressége. A projekt kapcsán tehát ez nem volt kérdés, hogy szükséges-e egy múzeum a helyszínre vagy hogy működőképes-e, fenntartható lesz-e, hiszen ezek már többé kevésbé kitapasztalt feltételek voltak a korábbi ideiglenes rendezvények alapján. A feladat abban rejlett, hogy egy olyan épületet tudjon az építész létrehozni, amely egyszerre reagál kritikusan a helyszínre és tudja betölteni egy dokumentációs központ szerepét. És Domenignak ez teljes mértékben sikerült, a Központ látogatói számai legalábbis biztosan erről árulkodnak, illetve az a tény is, hogy néhány év múlva felújítások fognak megkezdődni a Dokumentációs Központban, és 20 évvel a megnyitása után tovább fog bővülni, nem csak méretében, de funkcionálisan is.⁵⁷

Érdekesség még az épülettel kapcsolatban, hogy még megépülése előtt kivívta magának a szakmabeliek tiszteletét. Egy évvel ugyanis azután, hogy Domenig megnyerte a kiírt tervpályázatot, a Nürnbergi Városi Múzeumok nemzetközi rendezvényt tartottak „A múlt jövője: Hogyan kell továbbadni a Harmadik Birodalom történelmét a 21. század?” címmel. A rendezvény célja az volt, hogy megvitassák, hogy a Reichsparteigelände-vel kapcsolatban mi lenne a helyes stratégia a múlttal való szembenézésre. Az eseményen külföldi előadók tartottak előadást saját országuk holokauszt múzeumairól. Itt bemutatásra került Domenig terve is, amelyet a résztvevők egyöntetűen pozitívan értékelték. Elsősorban a terv elszántságát és határozottságát dicsérték a Kunsthalle építészetével való szembenállásában.⁵⁸

---

⁵⁷ Lewe (2019)

⁵⁸ Handa (2017) 70-7. o.

Drezdai Hadtörténeti Múzeum

"Krieg ist ein Akt der Gewalt",

azaz „A háború erőszakos cselekedet”, olvashatjuk a Drezdai Hadtörténeti Múzeum tárlatának bejárata felett. A Daniel Libeskind tervei alapján átépített drezdai Hadtörténeti Múzeum Németország legnagyobb Múzeuma, amely a német hadsereg történetét mutatja be a XIV. századtól egészen napjainkig. A 2011-ben megnyílt kiállítás különlegességét az adja, hogy hagyományos hadtörténeti múzeumokkal szemben itt nem csupán a háború eszközeinek bemutatásáról van szó, hanem kiemelt szerepet kap a háború hatása és következményei az emberre.⁵⁹

Az Militärhistorisches Museum der Bundeswehr megalakulása

A Hadtörténeti Múzeum épülete 1873 és 1877 között épült egy arzenál főépületeként a drezdai Olbricht téren. A belváros melletti városrészben, Alberstadtban álló fegyvertár megépítésére 1849 után lett szükség, amikor a Zeughaus, az előző hadszertár, az ipari munkások felkelése során a lázadók egyik fő célpontja lett. Az új arzenált 1877. május 1-én avatták fel, és megnyitásával a régi épületet feladták. Eredeti funkciójában az arzenál főépületének földszintjén a királyi hadsereg ágyúi kaptak helyett, az emeletek pedig kézi lőfegyverek és pengés fegyverek raktáraként funkcionáltak. Az épületegyüttes 1897-től lát el múzeumi funkciókat: először a Királyi Fegyvergyűjtemények, majd a Szász Királyi Hadimúzeumnak adott otthont, egészen az első világháborúig. A világháborút követően az arzenál kereskedelmi épületeit különböző vállalatoknak adták bérbe, csak a főépület tartotta meg fegyverraktár funkcióját. 1923-tól ismét múzeummá lett az épület: a Szász Hadimúzeum kiállításainak adott helyet. Hitler uralma alatt 1938-ban új nevet kapott: a Wehrmacht Hadimúzeuma lett, később pedig csak Hadimúzeumnak nevezték.⁶⁰

Drezdát 1945. február 13-án éri a végzetes bombázás az angol és amerikai hadsereg által, amely a város jelentős részét elpusztítja. A nemzetiszocialista uralom bukása után a Vörös Hadsereg a város maradványainak nagy részét lefoglalja és a Szovjetunióba szállítja. Az arzenál főépülete később visszakerül a Drezda város igazgatása alá és 1967-ig különböző

---

⁵⁹ Arnold (2011)

⁶⁰ Süveges (2015)

kiállításoknak és piacnak ad helyet. Nem sokkal később, 1972-től az NDK Hadimúzeum és Könyvtár költözik az épületbe.⁶¹

Németország újraegyesülése után az épületet a Szövetségi Védelmi Minisztérium veszi át, és elhatározták, hogy itt fogják a Központi Szövetségi Hadsereg Múzeumot kialakítani, ahol a teljes német hadtörténelem egy helyen kerülne bemutatásra. 2001-ben nemzetközi építészeti pályázat írtak ki az épület áttervezésére, melyet Daniel Libeskind irodája nyert meg.⁶²

Átalakítás Libeskind tervei alapján

Az építész irodaegy olyan merész tervvel nyerte meg a tervpályázatot, amely a pályázati kiírásoknak ellentmondott. Libeskind úgy gondolta, hogy a múzeumnak meg kell változtatnia az identitását, ahhoz, hogy a céljaikat el tudják érni. Ehhez pedig olyan eszközökhöz folyamodott, amelyek az épület külső és belső megjelenését drasztikusan megváltoztatták, ezzel is jelezve, hogy ma már egészen más szerepe van ennek a múzeumnak, mint a második világháború idején.⁶³

A drezdai Hadtörténeli Múzeum fő homlokzata (Süveges, 2015)

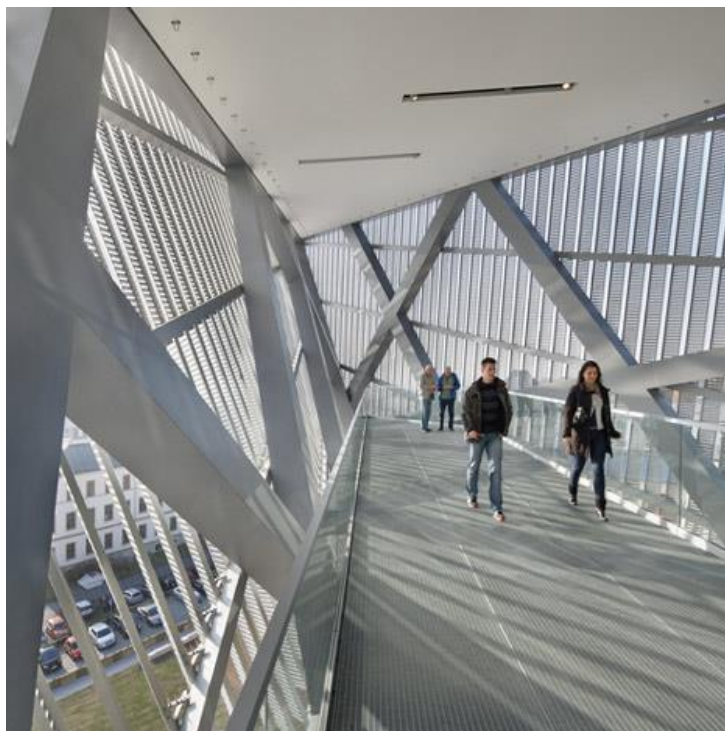
⁶¹ Süveges (2015)

⁶² Bianchini (2019)

⁶³ Bianchini (2019)

Az arzenál épülete neoklasszicista stílusban épült, szimmetrikus tömegű, 3 szintes építmény. Főhomlokzata erőteljesen előreugró rizalitokkal tagolt, nagyoszlop(-pilaszt)rendes, zárkózott hatást kelt. Ebbe a rideg, egyszínűre festett tömegbe metsz bele Daniel Libeskind ék alakú hozzáépítése. Az új épületrész betonból, acélból és üvegből épült, így sokkal nyíltabb, átlátszóbb felületek jöttek létre, melyek erős kontrasztban állnak a régi épület homlokzataival. Ez egy igen fontos része volt a nyertes terv koncepciójának, hiszen erős szimbolikus jelentéssel bír: a tömör, távolságtartó eredeti épület a diktatórikus nemzetiszocialista uralmat jelképezi, míg az új épületrész a modern, demokratikus Németországot. Az átépítésnél az épület mellett nagy szerepet kapott az udvar és az épületet övező nyitott terek felújítása is.⁶⁴

A közel 30 méter magas, 5 emeletes, 14 500 tonna súlyú ék kíméletlenül belemetsz a 19. századi épületbe, felülbírálva annak szerkezeteit: átvágja a boltozatokat, a födémeket, a falakat, egyedül a központi lépcsőház marad érintetlenül. Az új épületrész aszimmetrikusan jelenik meg a homlokzaton, amelynek célja nem csak a fegyvertár szimmetriájának való ellentmondás, hanem szintén szimbolikus tartalommal rendelkezik. Az ék csúcsa a város azon pontjának irányába mutat, ahová 1945 februárjában a fényjelzést dobták, ezzel jelet adva az angol hadseregnek a bombázás megkezdésére.⁶⁵

A drezdai Hadtörténeti Múzeum kilátója (Süveges, 2015)

---

⁶⁴ Bianchini (2019)

⁶⁵ libeskind.com (2011)

A kiállítás megtervezésénél (kurátor: Gorch Pieken) fontos szempont volt, hogy ne egy hősiességszobrászról szóljon, hiszen figyelembe kellett venni az ország múltját és az ehhez kötődő borzalmas tetteket. Éppen ezért a múzeum nem csak a német hadsereg történetét mutatja be, de ezen kívül tematikus kiállítások segítségével a háború hatásaival is foglalkozik. Az állandó kiállítást két nagy részre lehet osztani. Az egyik kronologikusan mutatja be a német hadsereg történelmét a 14. századtól egészen a napjainkig. A kiállítás ezen része az eredeti arzenálépületben helyezkedik el. A földszinten 1300-1914 közötti, az 1. emelet egyik csarnokában 1914-1945 közötti, míg a másik csarnokában 1945-től napjainkig tartó időszak került bemutatásra. A tárlat másik fele tematikus kiállítások összessége és az új épületrészben tekinthető meg. Tizenegy különböző témát dolgoz fel, amelyek mind a háború egy-egy aspektusát mutatják be, mint például Háború és Emlékezet, Hadsereg és Társadalom, a 21. század kihívásai, stb. Az ék alakú építmény az eredeti épületbe pontosan azokon a pontokon vág bele, ahol a kronologikus kiállítás az 1914-es, illetve 1945-ös évet mutatja be. Ezzel is jelzik, hogy a nemzetiszocializmus előtti és után német hadsereg között nincs folytonosság.⁶⁶

A drezdai Hadtörténelmi Múzeum belső terei (Süveges, 2015)

---

⁶⁶ Bianchini (2019)

Az új építmény nem csak a hagyományos kiállítás rendjének újraértelmezésére kényszerítette a tervezőket, de a múzeum belső tereit is teljesen átrendezte. Az ék szerkezetében a belső térben hidakat és galériákat alakítottak ki, amelyek érdekes át- és lelátásokat tesznek lehetővé, illetve az előre- és visszatekintés lehetőségét is megadják a látogatóknak. Ez segít abban, hogy a két kiállításrész (kronologikus és tematikus) között könnyebben felismerhetők legyenek az összefüggések, áthatások és a látogató egy teljes képet kapjon a tárlatról. A kiállítás végén pedig az ék csúcsánál kötünk ki, ahol 25 méter magasan egy kilátót alakítottak ki, innen az egész városra rálátni. Azt a várost, amelyet 1945-ben szinte teljesen lebombáztak és amelyet a semmiből kellett újjáépíteni.⁶⁷

Az állandó tárlaton kívül a múzeumban időleges kiállításokat is szerveznek, illetve az épület helyet ad még egy könyvtárnak, oktatási tereknek, előadótermeknek, egy étteremnek és egy múzeum boltnak is.⁶⁸

Az épületet fogadtatása

Az átépítés terveinek megjelenésekor és az építkezés ideje alatt sok emberben kételyei voltak Libeskind terveivel kapcsolatban, sokan túlzónak és brutalistának tartották a hatalmas fém-üveg éket, azonban amikor a múzeum megnyílt és látogathatóvá vált, akkor mégis többnyire elmaradtak a médiából a kritikus írások és elemzések.⁶⁹ Ez valószínűleg többek között annak volt köszönhető, hogy Libeskind terve erősen összefűződött a kiállítás megújulásával és a kiállítóterek minőségének megemelésével. A kritikusok által gyakran dicséret tény, hogy olyan kapcsolatok és párhuzamok jöttek létre a kiállítás tartalma és az épület között, amelyek lehetővé tették az építészeti koncepció és a kiállítása múltra történő reflektáltsága tényleg is összhangban legyen (pl.: a régi és az új épület összemetszésének helye a kronologikus kiállítás közötti kapcsolat).⁷⁰

Libeskind felújításának megvalósulása sokak szerint egy új korszak kezdetét jelentette a múzeum számára: a kiállítás már nem csupán a katonai felszerelések és eszközök bemutatásáról szól, hanem ez ember, mint érző lény is megjelenik és a tárlat fontos része lett a háború hatásainak elemzése az emberre. De nem csak maga a kiállítás változott meg az építész

---

⁶⁷ Bianchini (2019)

⁶⁸ Bianchini (2019)

⁶⁹ Bleier (2010)

⁷⁰ Griffiths (2011)

terveinek köszönhetően, hanem a funkció is: a múzeum funkciót Libeskind nem csupán hagyományos formában értelmezte az épületében, hanem az épületet a közösségi élet részévé tette.⁷¹

A Dreazdai Hadtörténeti Múzeum átalakításának sikeressége tehát abban rejlik, hogy Libeskind építészeti, ideológiai és funkcionális tekintetben is értéket tudott hozzáadni a múzeumhoz és annak eredeti épületéhez.

A drezdai Hadtörténeti Múzeum (Süveges, 2015)

---

⁷¹ Griffiths (2011)

A müncheni NS-Dokumentationszentrum

Az NS-Dokumentationszentrum egy kiállítótér, rendezvény- és tudásközpont⁷², amely megnyitása óta a nemzetiszocialista borzalmakra való emlékezés helye lett.⁷³ Az épület és a benne megtekinthető kiállítás a nemzetiszocialista diktatúra bűneivel foglalkozik, illetve annak okaival, történetével és következményeivel.⁷⁴ Mindennek jelentőségét felerősíti, hogy az épület a néhai Barna Ház, a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) pártközpontjának helyén épült fel.⁷⁵

A müncheni NS-Dokumentationszentrum 2015-ben nyitott meg a belvárosban található Königsplatz közelében, miután lakossági nyomásra a müncheni városi tanács 2011-ben megszavazta az intézet megalapítását.⁷⁶ Ennek a dokumentációs központnak kiemelt szerepe van, hiszen mind München, mind a Königsplatz, a nemzetiszocialista mozgalom kiindulópontjaként, nagy szerepet játszott Hitler diktatúrájának kialakulásában. Az intézet megalakulásával a sötét múltú hely jelentése is átalakult: a múltra való reflexió megvalósításával a tudás és a párbeszéd nyitott, élő helyszíne lett.⁷⁷

A Königsplatz és a Barna Ház története jelentősége

Hitler lakhelyeként és a Német Munkáspárt (későbbi nevén Nemzetiszocialista Német Munkáspárt) alapítási helyeként München lett Hitler nemzetiszocialista mozgalmának központja.⁷⁸

A Brienner utcában, ami a Königsplatzot és a Karolinenplatzot összekötő tengelyként jelenik meg, 1829 óta egy klasszicista villa, a Barlow palota állt, melyet 1930-ban az NSDAP megvásárolt és Paul Ludwig Troost tervei alapján átépítették. A színe miatt nemsokára Barna Ház néven elterjedt épületben alakították ki az új pártközpontot. Itt volt többek között Hitler és titkáranak, Rudolf Heßnek a dolgozószobája, az SA (Sturmabteilung) legfelsőbb vezetősége,

---

⁷² Wetzel (2015)

⁷³ Schoof (2015)

⁷⁴ NS-Dokumentationzentrum München (é.n.) a)

⁷⁵ Wetzel (2015)

⁷⁶ NS-Dokumentationszentrum München (é.n.) k)

⁷⁷ NS-Dokumentationszentrum München (é.n.) a)

⁷⁸ NS-Dokumentationszentrum München (é.n.) b)

az SS (Schutzstaffel) vezetősége és a sajtóiroda. Hitler kancellárrá kinevezése után ennek az épületnek a pincéjében tartották fogva és kínozták a politikai ellenzék tagjait, szimpatizánsait.⁷⁹

A Barna Ház, 1934 (NS-Dokumentationszentrum, é.n.)

Hitler uralmának évei alatt a környéken egy igazgatási negyed jött létre, amelynek épületei többnyire a Königsplatz köré csoportosultak⁸⁰, ami ekkorra a párt központi fóruma lett. A parkszerű téren kivágták az összes fát és a hatalmas területet 22 000 gránitlappal burkolták le, a forgalmat kizárták a térről. A Königsplatz politikai összejövetelek, felvonulások és megemlékezések helyszíne lett. 1933-ban a nyugati oldalon lebontották a meglévő beépítést és ugyanebben az évben megkezdődött két, a Sörpuccs során elhunyt 16 párttag tiszteletére emelt „becsület”-templom, és két monumentális igazgatási épület, a Führerbau és a Verwaltungsbau építése Troost tervei alapján. Mind a négy épület a keleti oldalon épült, a térre vezető út két oldalán.⁸¹ Megépülése után, 1937-ben az új Führerbau lett a hatalmi központ, de a Barna Ház továbbra is nagy szerepet játszott a nemzetiszocialista propagandában.⁸² A végleges kialakulása

⁷⁹ NS-Dokumentationszentrum München (é.n.) c)

⁸⁰ NS-Dokumentationszentrum München (é.n.) c)

⁸¹ NS-Dokumentationszentrum München (é.n.) e)

⁸² NS-Dokumentationszentrum München (é.n.) c)

után az igazgatási negyed 68 épületből állt, melyek részben földalatti alagutakkal voltak összekötve.⁸³

Königsplatz, 1937 (NS-Dokumentationszentrum, é.n.)

A Barna Házat 1945-ben csaknem teljesen lebombázták, két évvel később pedig az összes maradék romot elhordták a helyszínről. Szintén ebben az évben bontották le a két „becsület”-templomot, amelyeknek csak a lábadatai maradtak meg a helyszínen. A keleti oldalon felépített két igazgatási épület túlélte a háborút és az azt követő években új, kulturális funkciókat kaptak: a Führerbau épületében az 50-es éve óta a Münchener Zene- és Filmművészeti Főiskola működik, a Verwaltungsbau-ban pedig jelenleg a Münchener Staatliche Graphische Sammlung kap helyet. 1988-ban a teret borító gránitlapokat felszedték és a tér nagy részét befűvesítették. A háborút követően a tér múltja egyre jobban feledésbe merült és polgárok többször kezdeményeztek olyan beavatkozásokat, amelyek a tér történelmével foglalkoznak. Ezt többnyire csak ideiglenes installációk formájában sikerült elérni, de 2001-ben a város elhatározta az NS-Dokumentationszentrum megalakítását, és ennek helyéül a Barna Ház volt

---

⁸³ NS-Dokumentationszentrum München (é.n.) e)

helyét jelölik ki.⁸⁴ 2006-ban az épület pincéjét is feltárták, dokumentálták, majd elbontották, így a Barna Ház utolsó építőköve is elkerült a helyszínről.⁸⁵ Az új épület építése 2012-ben kezdődött meg, 2015. május 1-én pedig megnyitotta kapuit az új intézet.⁸⁶

Az NS-Dokumentationszentrum épülete

Az NS-Dokumentationszentrum megtervezésére 2008-ban írtak ki építészeti tervpályázatot. A feladat egy koncepció kialakítása volt, amely a helyszín történeti szerepére, jelentőségére reflektál és kifejezi az ettől a múlttól, illetve a körülötte lévő néhai nemzetiszocialista épületektől való elszakadást.⁸⁷ A kiírás által definiált feladat eszmei nehézségét fokozta, hogy viszonylag kis alapterületre kellett rengeteg funkciót elhelyezni.⁸⁸

A pályázat nyertese a berlini Georg Scheel Wetzel Architekten iroda lett, akik egy első ránézésre egyszerűnek tűnő fehér betonépületet terveztek. Magát az épületet legtöbbször a semleges és visszafogott szavakkal jellemzik, a környezetével azonban olyan erős kontrasztban áll, hogy mégis egy feltűnő jelenséggé vált.⁸⁹

Az NS-Dokumentationszentrum München (NS-Dokumentationszentrum, é.n.)

---

⁸⁴ NS-Dokumentationszentrum München (é.n.) f)

⁸⁵ NS-Dokumentationszentrum München (é.n.) g)

⁸⁶ Dürr (2015)

⁸⁷ NS-Dokumentationszentrum München (é.n.) k)

⁸⁸ Wetzel (2015)

⁸⁹ Georg Scheel Wetzel Architekten (2015)

A Barna Ház helyén a lebontását követően egy füvesített területet hoztak létre a hely semlegesítésének kísérletéül. Az építészek ide helyeztek le egy 22,5 méteres oldalhosszakkal rendelkező kockaépületet, amely szabadon „lebeg” a területen, ezzel kibillentve a Königsplatz tengelyes szimmetriáját, amelyet a nemzetiszocializmus korában szándékosan alakítottak ki.⁹⁰ Az új építmény nem keresi a kapcsolatot a környező épületekkel: sem a városszövetben elfoglalt helyével, sem anyaghasználatában, sem magasságával nem illeszkedik környezetébe⁹¹, sőt még a történelmi villaépítészet tipikus elemeit (hosszú utcai homlokzat, az utcáról nyíló bejárat, frontalitás, stb.) is szándékosan kerüli. Öntörvényű, kontextusa ellenében megfogalmazott alapvetései miatt akár a környezetében szabadon elhelyezett tárgyként is értelmezhető.⁹²

Az NS-Dokumentationszentrum épületét fehér látszóbeton homlokzatburkolattal látták el⁹³, amely a történelmi városkörnyezetben markáns megjelenést kölcsönöz neki.⁹⁴ Az egyöntetű homlokzatot magas, keskeny, lamellaszerű ablaknyílások csoportjai törik meg. A homlokzatok így tulajdonképpen világos, zárt (beton) és sötétebb, nyitott (ablakok) felületek váltakozásából állnak össze.⁹⁵

Az NS-Dokumentationszentrum belső tere (detail.de, 2015)

⁹⁰ Georg Scheel Wetzel Architekten (2015)

⁹¹ Schoof (2015)

⁹² Georg Scheel Wetzel Architekten (2015)

⁹³ NS-Dokumentationszentrum München (é.n.) 10

⁹⁴ Gräwe (é.n.)

⁹⁵ baunetzwissen.de (é.n.)

Az új épület elhelyezésének köszönhetően a néhai Ehrestempel és a Dokumentationszentrum között egy új tér alakult ki, amely nemcsak köztérként funkcionál, de a történelmi környezettel való kapcsolatteremtésben is fontos szerepet játszik.⁹⁶ A Ehrestempelnek egyedül a lábazata áll a mai napig, amelyet a háború óta szándékosan hagytak a kinövő fű és bokrok által benőni, így a növények szinte teljesen eltakarták az építkezés megkezdéskor. Az új koncepciónak azonban az is része volt, hogy ezt mindenféle vegetációtól megtisztították – hogy a helyszín múltja nyilvánvalóvá váljon –, majd ismét hagyni fogják, hogy a természet átvegye felette az uralmat.⁹⁷

Erre a térre nyílik az új épület bejárata, ahonnan az üvegezett előcsarnokba juthatunk. A földszinten található még a recepció, egy kis könyvesbolt, illetve egy kiszolgálómag, amely aszimmetrikusan helyezkedik el e térben, és az épület teljes magasságán végighúzódik. A következő négy szinten az állandó kiállítás van berendezve a kiszolgálómag körül körbefutó kiállítóterekben. A legfelső emeleten az intézmény munkatársainak irodákat és tárgyalókat alakítottak ki. Az épületnek ezen kívül van két pinceszintje is, amelyek nem csak a felszínen látható kockaépület, de az előtte lévő tér alá is kiterjednek. A pincében található a ruhatár, egy olvasóterem, egy 200 fős előadóterem egy kávézó, további irodák és a raktár⁹⁸.

Az NS-Dokumentationszentrum belső tere (detail.de, 2015)

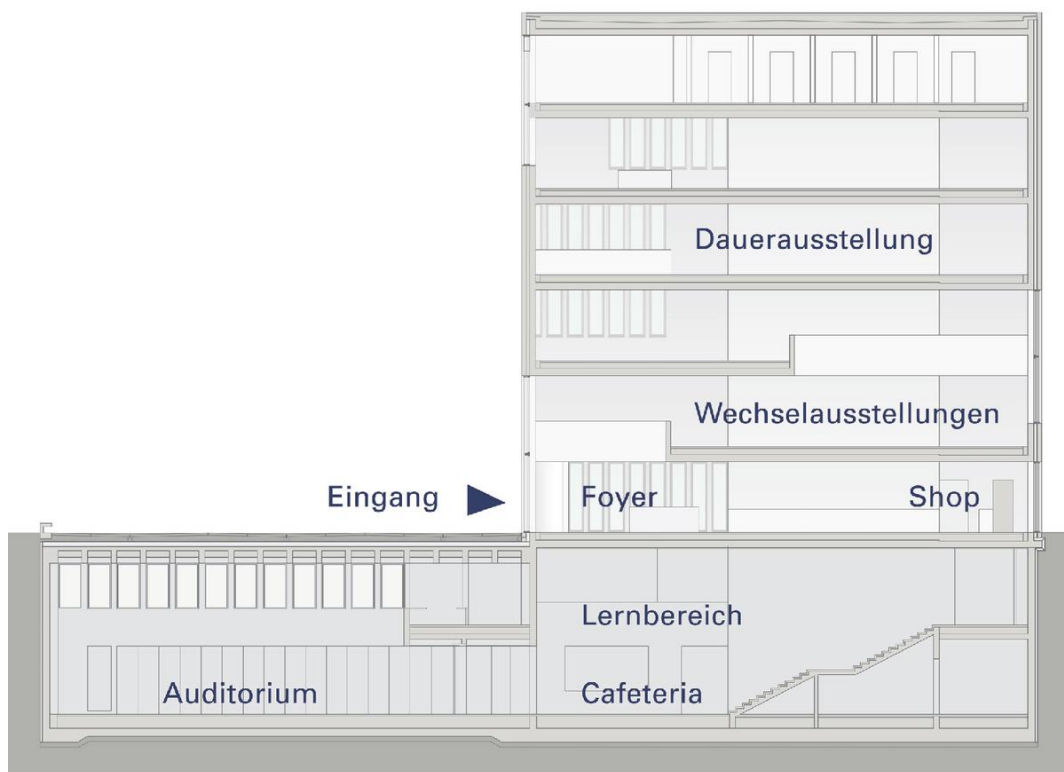
⁹⁶ Gräwe (é.n.)

⁹⁷ BR Fernsehen (2017)

⁹⁸ Schoof (2015)

Az állandó kiállítás a 4. emeleten kezdődik és lefelé halad az 1. emeletig. Az emeletek közötti kapcsolatot az épület sarkain megjelenő kétszintes légterek alkotják. A tárlat kronologikusan mutatja be 1918-tól napjainkig a nemzetiszocializmus és Hitler uralmának korszakát s hatásait, és különösen München szerepét. A kiállítás csak írásos és képi médiumokra támaszkodik: rengeteg fotóból és magyarázó szövegből áll össze, videókkal, szövegmásolatokkal és animációs kártyákkal kiegészítve. Az intézmény kategorikusan elutasítja az eredeti dokumentumok és tárgyak alkalmazását a kiállításában.⁹⁹ A tárlat fontos részét alkotja a városra nyíló kilátás is: a sarkokon átforduló ablakfelületeket szándékosan olyan pozíciókba helyezték, amelyek célzott rátekintéseket engednek a környék bizonyos részeire, így a város és annak épületei 1:1 léptékű kiállítási tárgyakká válnak.¹⁰⁰

Szintén az 1. emeleten kapnak még helyet az időszakos kiállítások, amelyek aktuális problémákat, aktuálpolitikai kérdéseket dolgoznak fel. Műfajuk általában sokkal szabadabb, kötetlenebb, mint az állandó tárlaté és legfőbb céljuk a párbeszéd kezdeményezése.¹⁰¹

Az NS-Dokumentationszentrum metszete (detail.de, 2015)

⁹⁹ Schoof (2015)

¹⁰⁰ Gräwe (é.n.)

¹⁰¹ Wetzel (2015)

* A német „Klotz”, magyarra nehezen lefordítható szó, jelentése tömb, tuskó. Általában negatív konnotációval rendelkező szó.

Az új épület fogadtatása

A müncheni NS-Dokumentationszentrum többnyire pozitív fogadtatásban részesült a közmédiában, a politikusok és az építész szakmabeliek körében is. Voltak azonban olyanok, főleg a laikus lakosság köréből, akik negatív kritikával illették az új épületet.

A negatív véleményen lévők általában az épület zártságát, illetve egyszerűségét kritizálják. A kívülről az épületbe való belátások hiányát az elzárkózás és befelé fordulás jelének vették, pedig egy ilyen borzalmas múltú helyen az ember épp a nyitottságot várná egy múzeumtól. Többen bunkernek vagy csupán egy tömbnek* nevezik, nem csak a homlokzatok tömörsége, de az épület egyszerű, ortogonális rendszere miatt is. Úgy vélik, hogy fehér látszóbeton kocka nem több egy átlagos épületnél, amely leváltható, a helyén bármelyik másik épület is állhatna.¹⁰²

Gottfried Knapp, német művészetkritikus, aki szintén negatív véleményen van az épületről, egy másik nézőpontra hívja fel a figyelmet. A múzeumot taszítóan zárkózott szögletes doboznak tartja, de leginkábbis a magasságát kritizálja, hiszen az épület 22 méteres oldalhosszaival az összes környező épület fölé tornyosul. Knapp azt a kérdést teszi fel, hogy vajon egy ilyen hatalmas, a környezetét domináló épület lenne-e a megfelelő válasz ennek a területnek a múltjára való reflektálásnak. Úgy gondolja, hogy egy ilyen funkciójú épület, mint a Dokumentációs Központ, nem lehet ilyen brutalista a környező épületekhez képest.¹⁰³

Ezen kritikák ellenére azonban a vélemények túlnyomó része pozitív. Az épület egyszerűségét, semlegességét és letisztultságát mások erényként emlegetik, annak jeléül, hogy a benne elhelyezkedő funkciónak hagyja meg a központi szerepet, és a látogatóknak teret ad a gondolkodásra, elmélyülésre. Ezzel egyidejűleg azonban az épület képes egy erőteljes ellenálláspontot képviselni a Königplatz körül sorakozó náci épületekkel szemben és így jelzi a hely történelmének kritikus szemlélését és annak feldolgozásának szándékát.¹⁰⁴

Megnyitásának évében az épület elnyerte a Heinze Architeecten Award-ot, amely szintén a szakmabeli elismerés jele. A díj elnyerésének indoklásában a zsűri az építészek azon szándékát méltatta, hogy nagy gesztusok és szimbólumok sokasága helyett a formai letisztultságra és a koncepciójuk konstruktív végigvitelére helyezték a hangsúlyt.¹⁰⁵

---

¹⁰² Dürr (2015)

¹⁰³ Knapp (2014)

¹⁰⁴ Dürr (2010)

¹⁰⁵ Dürr (2015)

A müncheni Haus der Kunst

A Haus der Kunst (Művészetek Háza) egy müncheni nyilvános múzeum, melynek nincs saját gyűjteménye és időszakos kiállításoknak ad helyet. A kortárs művészet egyik vezető központja, melyet világszerte elismerés övez.¹⁰⁶ A múzeum épülete 1937-ben épült Adolf Hitler parancsára, és a nemzetiszocialista építészet első megnyilvánulása volt.¹⁰⁷ Közel nyolcvan évvel a megépülése után a múzeum felújítására építészeti pályázatot írtak ki, amelyet 2013-ban a David Chipperfield Architects építésztűdió nyert meg.¹⁰⁸ A nyertes tervet azonban sok kritika érte, és a mai napig nem valósult meg. A téma aktualitását többek között az adja, hogy az építkezések megkezdésére (másodjára) az idei évet tűzték ki.¹⁰⁹

Megalakulásának története

A Haus der Kunst épülete erősen összefonódik a nemzetiszocialista uralommal, története mégis Adolf Hitler hatalomra kerülése előtt kezdődött. Egy új kiállítási épületnek a létrejötte akkor vált szükségessé Münchenben, amikor 1931-ben az Üvegpalota ma is tisztázatlan körülmények között leégett. A valaha a Régi Botanikus Kertben álló épület 1858-ban épült, és azóta számos fontos ipari és művészeti kiállítás helyszínéül szolgált, majd München legnagyobb kiállítási fóruma lett. Leégését követően a Bajor Kulturális Minisztérium még ugyanabban az évben felkérte Adolf Abelt az új épület megtervezésére¹¹⁰, Hitler hatalomra kerülése után azonban Paul Ludwig Troost-ot bízta meg, hogy az Angolkert déli szélére tervezze meg „A Német Művészetek Házá”-nak az épületét.¹¹¹ Az építkezés 1933-ban meg is kezdődött,¹¹² az alapkövet maga Hitler rakta le, amivel a német művészeti élet megújulását kívánta szimbolizálni.¹¹³ Ezután München lett a Német Művészet Fővárosa, 1937. július 18-án pedig megnyílt a Haus

---

¹⁰⁶ Readaktion Haus der Kunst (é.n.)

¹⁰⁷ Metzdorf, Julie (2017)

¹⁰⁸ competitionline (2013)

¹⁰⁹ Keener, Katharine (2019)

¹¹⁰ Bayerischer Architekten- und Ingenieur-Verband (1984)

¹¹¹ Metzdorf, Julie (2017)

¹¹² Readaktion Haus der Kunst (é.n.)

¹¹³ MünchenWiki (2020)

der Kunst. Ezt a napot nevezték ki a Német Művészet Napjának, melyet Hitler tervei szerint minden évben megünnepeltek volna, azonban ez utoljára 1939-ben történt meg.⁷

Haus der Kunst Hitler uralma idején, forrás: Vahland, Kia (2016)

Megnyitása után az intézményt a nemzetiszocialista eszmék demonstrálására használták a kurzus propagandaművészetének kiállításán keresztül, illetve a központi csarnokteremben Hitler gyakran tartott kultúrpolitikai beszédek.⁶ A múzeumban minden évben megrendezték a „Nagy Német Művészeti Kiállítást”, ami akkoriban a német művészetek legjelentősebb kiállításának számított. A Haus der Kunst megnyitásával párhuzamosan a közeli Hofgartenben egy másik kiállítási épület is megnyílt, ahol azonban a nemzetiszocialisták által elítélt, „elfajultnak” ítélt műveket állították ki, hogy példát statuáljanak velük. A kiállított művek köré becsmérő szlogeneket festettek a falra, és melléjük pszichiátriai betegek képeit függesztették.

1945-ben, a második világháború alatt amerikai seregek benyomultak Münchenbe és szinte az egész várost lerombolták. A Haus der Kunst épülete csaknem érintetlenül megúsza a támadásokat, ezért az amerikaiak a múzeumot elfoglalták és berendezték benne az ún. Tiszti Klubot. Az épületben boltokat, éttermet, tánctermet és még kosárlabdapályát is kialakítottak.¹¹⁴

---

¹¹⁴ Readaktion Haus der Kunst (é.n.)

1946-tól az épületben ismét kiállításokat rendeztek, például a „Bajor Exportbemutatót”, ahol ipari és kereskedelmi árukat, az aktuális divatot és kézműves termékeket mutattak be. 1946 januárjában egy olyan kiállítás volt látogatható, ahol a háború alatt lerombolt művészeti kiállításokból épségben megmaradó műveket állították ki. Később ugyanebben az évben pedig „Az Ifjúsági Könyv” címmel egy olyan kiállítás nyílt, ahol 14 országból több mint 40 000 gyerek- és ifjúsági könyvet mutattak be. Ebben az évben kapta a múzeum a jelenlegi nevét, a „Haus der Kunst”-ot is.¹¹⁵

Nagy jelentősége volt az 1949-ben megnyitott, „A Kék Lovas” című kiállításnak, amelynek Ludwig Grote volt a kurátora. A kiállításon olyan műveket állítottak ki, amelyek a nemzetiszocializmus alatt elítélteknek számítottak. Ilyenek voltak például Wassily Kandinsky, Franz Marc és Paul Klee művei. Ezzel a kiállítással a Haus der Kunst nem csak nemzetközi elismerésre tett szert, hanem ezzel együtt megalapozta a múzeum mai napig tartó törekvéseit, melyek a modern, kortárs művészetek átfogó kiállítására irányulnak.¹¹⁶ Többek között Frank Lloyd Wright, Le Corbusier, Vincent van Gogh és Paul Klee munkáit mutatták be az évek során a múzeumban.¹¹ A múzeum tevékenységének a mai napig a kortárs művészetek bemutatása áll a középpontjában, és ez az évtizedek során egyre csak erősödik. Az utóbbi években az intézmény azonban pénzügyi problémákkal küzd, amin az újabb és újabb igazgatók és kereskedelmi vezetők kinevezése sem látszik segíteni.¹¹

Haus der Kunst 2014-ben, a homlokzaton Mel Bochner „The Joys of Yiddish” c. műve (forrás: <https://visit-munich-bavaria.com/haus-der-kunst-house-art>)

¹¹⁵ Redaktion Haus der Kunst (é.n.)

¹¹⁶ MünchenWiki (2020)

A David Chipperfield Architects győztes terve

A Haus der Kunst felújításának szükségességéről már évtizedek óta szó van, hiszen megépülése óta nem igazán végeztek rajta komolyabb munkálatokat, így az esztétikai romlásokon kívül rengeteg technikai probléma is felhalmozódott. Éppen ezért 2013-ban kiírtak egy tervpályázatot az épület rekonstrukciójára. A feladat a műemléki védelem alatt álló épület alapvető karbantartása volt, és az eredeti tervek szerint mindezt a múzeum zavartalan működése mellett szeretnék volna elvégezni. A megbízást végül a David Chipperfield Architects terve nyerte el, és a kivitelezésére 78 millió eurót kaptak. Az első látványtervek pedig 2016-ban kerültek nyilvánosságra.²³

A David Chipperfield Architects építészstúdió a „Renovate/Innovate”-nak nevezett tervében három fő tervezési szempontot tartott szem előtt:

1. az épület kapcsolata a környezetével
2. az intézmény programja és jövője
3. a meglévő építmény építészete.¹¹⁷

Fontos megjegyezni, hogy az építészstúdió koncepciója szerint a felújítás 98 százaléka az épület belsejével foglalkozott, és ezek egy része olyan fejlesztéseket takart, amelyeket, a tervezési programtól függetlenül, muszáj az épületen elvégezni.²³ Ilyen például a klímarendszer kiépítése, a tűzvédelem javítása, a biztonsági követelményeknek való megfelelés és az ablakok kicserélése.²²

A Haus der Kunst tervezett homlokzata (forrás: Lalueta, Inés, 2016)

---

¹¹⁷ Perlson, Hili (2017)

Ezen kívül azonban az épület belsejében még egyéb látványosabb változtatásokat is terveztek az építészek. Ilyen például a központi csarnok tervezett átépítése. A tervek alapján a terem teljes plafonján végighúzódnó felülvilágítót újra megnyitnák, így sokkal több fény jutna a helyiségekbe. Ehhez hasonlóan a terem hatalmas ajtajai felett található felülvilágítókat, melyek jelenleg be vannak falazva, újra megnyitnák, így a felső emeleten elhelyezkedő kiállítóterekből rálátás nyílna a csarnokba, a csarnokból pedig a kiállításokra. Ezekkel a változtatásokkal kívánják a központi teret élőbbé tenni.¹¹⁸

Az nyugati oldalán a meglévő Goldene Bar mellé éttermet és társalgót terveznek. A nyugati oldalát az épületnek Chipperfield egy nagy, egybefüggő térként képzei el, amelynek egyik oldalán megmarad a közkedvelt bár, másik oldalán egy étterem lenne kialakítva (mint ami a helyiség eredeti funkciója is volt), a kettőt pedig egy szabad társalgótér kötné össze. Mindhárom részből nagy üvegajtók nyitnának a hátsó teraszra, ahol szintén ülőhelyek fogadnák a vendégeket.¹¹⁹

Étterem, bár és társalgótér látványterve, David Chipperfield Architects
(forrás: Lalueta, Inés, 2016)

¹¹⁸ BR Fernsehen (2017)

¹¹⁹ Haus der Kunst (2016)

Az általuk kihasználatlannak talált Nyugati Galéria helyett egy multifunkcionális színpadot, előadóteret képzelnek el, ahol koncerteket, előadásokat vagy akár konferenciákat lehetne tartani.¹²⁰ A körülötte elhelyezkedő kisebb termek megmaradnának jelenlegi funkciójukban, azaz kiállítótérnek.

Az ellentétes homlokzat mentén végighúzódó kiszolgálóhelyiségeket, irodákat újracsoportosítanák, így több tér felszabadulna. Ezeket az üressé váló helyiségeket olyan funkciókkal töltenék ki, amelyek a látogatókat szolgálják ki és az intézmény programját gazdagítanák. Tervben van például boltok, művészeti könyvesbolt és kisebb galériák kialakítása is.¹²¹

Az épület emeletén a tervek szerint csak néhány helyiséget tartanának meg kiállítótérnek, a többiben leváltárat, egyéb tároló- és kutatóhelyiségeket hoznának létre. Így a múzeum programját egy újabb funkcionális elemmel, az oktatással tudnák bővíteni.¹²²

Multifunkcionális színpad látványterve, David Chipperfield Architects

(forrás: Lalueta, Inés, 2016)

---

¹²⁰ Perlson, Hili (2017)

¹²¹ Falbe, Dina Dorothea (2016)

¹²² Haus der Kunst (2016)

A belső felújításokon kívül az épület külső megjelenésén is változtatnának némileg az építések. Itt főleg az épület és környezetének kapcsolata játszott fontos szerepet. A főbejáráshoz vezető lépcsőt, amelyet az 1970-es években építettek át, visszaállítanák az eredeti állapotába, hogy az a teljes épület előtt végigfusson. Chipperfield szerint a lépcső visszaépítésével a bejárat sokkal hívogatóbb hatást keltene.¹²³

Ezen kívül az épület déli homlokzata elől el kívánják távolítani az ott húzódó fasort, amely jelenleg az év nagy részében eltakarja az épületet a város elől. Chipperfield úgy gondolja, hogy az intézmény nem lehet igazán sikeres, ha az épület továbbra is rejtőzködni kíván az emberek elől és ha nem lesz a városkép szerves része. Ehhez hasonlóan az épület átellenes homlokzata elől is eltávolítanának néhány fát, hogy az étkezőrész teraszáról kilátás nyíljon az épület szomszédságában lévő Angolkertre. Szintén a kilátás javítása érdekében ezen kívül a múzeum mögötti parkolót is felszámolnák a tervek szerint.¹²⁴

A David Chipperfield Architects a tervükkel szeretnék a múzeumot a „lakosságnak visszaadni” és úgy gondolják, hogy az építmény újbóli „felfedése”, integrálása a városképbe esélyt adna arra, hogy az épület történetiségéről egy építő jellegű társadalmi vita alakuljon ki.¹²⁵

A tervet érő kritikák

Az első látványtervek megjelenése után a tervet rengeteg kritika érte, nem csak a lakosság és zsidó szervezetek, de rengeteg szakértő is felháborodott az elképzeléseken. Sorra jelentek meg az újságcikkek, műsorok és interjúk a témával kapcsolatban.¹²⁶

Ami a legnagyobb felháborodást okozta, az a déli homlokzat előtt álló fák kivágásának a terve. Gerhard Matzig, építészkritikus, szerint a közel 200 méter hosszú fasor azért bír nagy fontossággal, mert több szempontból is távolságot tart az épület és a város között: történelmileg, politikailag, társadalmilag és építészetiileg is. Úgy gondolja, hogy a fák pont annyira a történelem részei, mint maga az épület, ezért nem lehet őket csak úgy, nyom nélkül eltüntetni. Ezen kívül Matzig állítása szerint a vitákban tulajdonképpen nem is csak az épület és a fák harcáról van szó, hanem a zöld és a szürke, a természet és az építészet harcáról. A lakosság egy olyan tendencia ellen harcol, ami Németországban, úgy, mint sok másik országban is, egyre

---

¹²³ Jean, Wolfgang (2017)

¹²⁴ Perlson, Hili (2017)

¹²⁵ Guyton, Patrick (2016)

¹²⁶ Matzig, Gerhard (2017)

inkább megállíthatatlannak tűnik, mégpedig az ellen, hogy a város szépen lassan az összes zöldfelületet felemészti. És éppen egy ilyen helyen, ahol a fák nem csak a Haus der Kunstot takarják el a város elől, hanem a hatalmas földbe vájt alagutat is a járókelők elől, ez a vita igencsak kiéleződik.¹²⁷ Iris Lauterbach művészettörténész is hasonlóan vélekedik a dolgról, és azt még hozzáteszi, hogy a fákat nem a múzeum iránt érzett szégyenből ültették, hanem az épület déli homlokzata mentén futó Prinzregenstraße fasorként való visszaállítása érdekében, amely az alagút építése során elveszett.¹²⁸ Egy interjú során Winfried Nerdinger, építéstudományi és a Münchener Nemzetiszocialista Történelmi Dokumentációs Központjának igazgatója, egyenesen elítélendőnek nevezte az ötletet, hogy a fasort csak azért kivágják, hogy a múzeumépület jobban érvényre jusson és így több látogatót csalogasson magához.¹²⁹

A felháborodás egy másik tárgya az volt, hogy sokan úgy érezték, hogy az épületet gyakorlatilag az eredeti, Hitler korabeli állapotára tervezik visszaállítani. Ebbe beletartoznak a korábban említett fakivágások is, de itt kell megemlíteni a főbejáráshoz vezető lépcső visszaállítását, a központi csarnok rekonstrukcióját és az Angolkertre néző hátsó terasz helyreállítását is. Nerdinger a lépcső eredeti formájának a visszaállítását is ellenzi, érvelése szerint az épület teljes hossza előtt húzódó lépcső már az antik korban is valamiféle kiemelés, pódiumra állítást jelentett, és ilyen üzenetet közvetíteni erről az épületről szerinte nagy hiba volna. Hozzáteszi még, hogy a műemléki védelem alatt álló épületeknek ma már nem csak egy történelmi állapotot feladatuk bemutatni, hanem az összes időréteget, így az épület eredeti kinézetének visszaállítása ebből a szempontból sem helyes megközelítés. Számára a tervből hiányzik az egyértelmű jelzés, kommentár az építésszek részéről, hogy az épülettel és annak múltjával a kor kritikusán foglalkozik.¹³⁰ Hasonlóan érvel Matzig is, aki cikkében azt írja, hogy az építészet egyfajta nyelv. A társadalom az épületei által fejezi ki magát és az épületek egy társadalom által képviselt értékekről mesél. Ez alapján úgy látja, hogy ha az épület az eredeti állapotába kerülne visszaállításra, az rasszizmust, háborút és egy felsőbbrendűnek tartott „árja kultúrát” hirdetné, nem pedig demokráciát és modern művészetet.¹³¹ Charlotte Knobloch, az Európai Zsidó Kongresszus alelnöke, a történelmi elfelejtésének tartaná az épület ilyen szintű

---

¹²⁷ Matzig, Gerhard (2017)

¹²⁸ Jean, Wolfgang (2017)

¹²⁹ BR Fernsehen (2017)

¹³⁰ BR Fernsehen (2017)

¹³¹ Matzig, Gerhard (2016)

visszaállítását, és elkeserítő lenne számára, egy Hitler által létrehozott épület elismerését, még inkább annak dicsőítését.¹³²

Végül pedig, a fasor kivágásához hasonlóan, az Angolkert fájának kivágásáért sem lelkesedtek sokan. Úgy, ahogy a múzeum is, az Angolkert is műemléki védelem alatt áll, tehát annak megváltoztatása csak igen indokolt esetben engedélyezett. Fontos ezen kívül megemlíteni, hogy az Angolkertet szándékosan egy végtelennek tűnő zöldfelületnek tervezték, amely nem teremt kapcsolatot egyik azt övező épülettel sem. David Chipperfield tervei sokak szerint ezeknek sokban ellentmondanak.³⁷

Chipperfield tervének megvédése során nem tagadja az épület traumatikus múltját, de meglátása szerint a múzeumot csak akkor lehet még nagyobb sikerre vezetni, ha az épületet a városba újraintegrálják, ha ismét megtalálja helyét az városi infrastruktúrában. Úgy gondolja, hogy az épület külső megjelenésében érzékelhető bizonytalanság, hogy az emberek nem tudják pontosan, hogy hogy kéne egy ilyen épületet kezelni, hátráltatják abban az intézményt, hogy a modern művészet központjává váljon. A fasor ültetése az 50-es, 60-as években érthető reflexió volt az épület múltjára, ma már viszont szerinte nem indokolt megtartásuk. Kiemeli ezen kívül, azokra reagálva, akik azt állítják, hogy a hitleri épületet dicsőíti, hogy a megbízás során egy felújításról van szó. Nem egy romot építenek újra, hanem egy használatban lévő épületet újítanak fel. Nem biztos benne, hogy az épület még mindig az eredeti funkciójának örökségét hordozza magában, mondja Chipperfield azoknak, akik szerint a múzeum történelmiségére jobban kéne reflektálnia a tervnek. Úgy gondolja, hogy a jelenlegi állapotával az épületet büntetik a múltjáért, de ez az állapot nem fenntartható, ha egy művészeti központ kialakítása a cél.¹³³

Martin Reichert, Chipperfield berlini irodájának építész munkatársa, szintén úgy gondolja, hogy az épület nyilvánvaló sötét múltját el kell fogadni, és hogy a múzeum új funkciója, ami gyakorlatilag ellentétes az eredetivel, elegendő ellensúly ennek a múltnak az egyensúlyozására.¹³⁴

Okwui Enwzor, a Haus der Kunst akkori igazgatója, a korábbi gondolatokhoz hozzáteszi még, hogy neki erős meggyőződése, hogy az épület „megtisztítását” nem az építészet által, hanem az itt kiállító művészek és műveik által kell elérni. Hiszen elmondása szerint „A művészet

---

¹³² Neuendorf, Henri (2016)

¹³³ Haus der Kunst (2016)

¹³⁴ Roelcke, Eckhard (2016)

kérdéseket tesz fel. Az építészet nem tesz fel kérdéseket”. Úgy gondolja ezen kívül, hogy az építészeti változtatásokkal mindig óvatosnak kell lenni, hogy visszatekintve ne legyenek azok megkérdőjelezhetők.¹³⁵

Kiállítótér az emeleten, David Chipperfield Architects (forrás: Lalueta, Inés, 2016)

---

¹³⁵ BR Fernsehen (2017)

Összegzés

A fenti példák alapján megállapítható, hogy a nemzetiszocialista múltú épületek ideológiai terheltsége a mai napig érvényes, illetve az is, hogy a traumatikus múlt feldolgozására nincsenek általánosan működő és elfogadott stratégiák. Mindegyik épületnek egész más múltja, helyszíne és funkciója van, így mindegyik egykori náci épület értelmezésénél, átalakításánál az egyedi eset megvizsgálása és az elemzés eredményeihez való igazodás tűnik helyes megoldásnak.

Vannak például olyan épületek, amelyeket a mai napig többé-kevésbé eredeti rendeltetésük szerint és különösebb kritikus építészeti átalakítás nélkül használnak. Ilyen például a Rügen szigetén található Prora nevezetű üdülőkomplexum, amelyet 1936-ban kezdtek el építeni Hitler parancsára. A tengerpart mentén végighúzódó, négy és fél kilométer hosszú gigantikus komplexum 20 000 náci turistát tudott volna elszállásolni. 1939-re azonban csak a szerkezetkész épület készül el, és sok más építkezéshez hasonlóan a háború ennek megépülését is félbeszakította. A háború alatt különféle hadi funkciókat látott el a félkész épület. A háború vége után néhány évig menekülteket szállásoltak el bennük, később a Vörös Hadsereg, majd a Német Demokratikus Köztársaság hadserege használta az épületegyüttest. 1994-ben műemléki védelem alá helyezték az épületet. Az ezt követő években kialakítottak egy dokumentációs központot az egyik épületrészben, ami a mai napig látogatható. A XX. századtól kezdve az épületegyüttes részeit fokozatosan megveszik beruházók, és különböző funkciókat helyeznek el az épületrészekben, mint például ifjúsági szálló, magánlakások, nyaralók és legújabban luxus lakások.¹³⁶

Más épületeknél ilyenféle felhasználás azonban teljeséggel elfogadhatatlan lenne. A drezdai Hadtörténeti Múzeum például szintén megtartotta korábbi funkcióját, előtte azonban jelentős építészeti átalakításon ment keresztül. Libeskind tervének sikerességét úgy vélem, hogy az épület múltjára való erős reflektálás eredményezhette. A traumatikus örökség feldolgozásának kísérlete, az épület átértelmezése szembetűnően megjelenik a homlokzaton, és mindezt egy olyan építészeti beavatkozással sikerült elérnie, ami nemcsak a funkcionális működést, azaz a múzeum minőségét javította és gazdagította, de megfelelő kritikus gondolati tartalmakra alapozta annak formavilágát is (pl.: az ék csúcsának iránya).

---

¹³⁶ Lambernd (2020)

A Haus der Kunst épületének felújítása a drezdaihoz nagyon hasonló projektnek tűnik, hiszen az épület szintén megtartotta eredeti rendeltetését, Chipperfield terve azonban korántsem aratott akkora sikert, mint Libeskindé. Véleményem szerint a David Chipperfield Architects tervével az a legnagyobb probléma, hogy erre az épületre hagyományos középületként tekintettek, amelyet funkcionálisan fel kell javítani. Ebben az esetben azonban ez sokak által nem egy elfogadható megközelítés, hiszen itt sem elhanyagolni az épülethez kapcsolódó érzelmeket. Az iroda által felvetett javaslatok funkcionálisan nyilvánvalóan logikusak és érthetőek voltak, de felmerül a kérdés, hogy nem lehetett volna-e ezeket esetleg valami más módon megvalósítani. Olyan módszerekkel, amelyek eltérnek attól, amiket Troost alkalmazott, és amelyek külsőleg is jobban, látványosabban reagálnak az épület történelmére!

Végül pedig vannak olyan épületek, amelyek eredeti funkciójuk természetéből adódóan nem csak megjelenésbeli, de rendeltetésbeli változásokon is át kellett, hogy menjenek ahhoz, hogy használatuk elképzelhető legyen a XXI. században. Ide tartozik nyilvánvalóan ez egykori Barna Ház helyén épült müncheni Nemzetiszocialista Dokumentációs Központ. Az ezen a telken és környékén a náci hatalom alatt elkövetett borzalmak mindenképpen egy olyan funkció elhelyezését követelték meg, ami nem a hétköznapi használatot teszi lehetővé, hanem sokkal mélyebben foglalkozik a helyszín történelmével. Ez az épület azért is sokban különbözik a többi példától, mert itt nem egy megmaradt épületre kellett valamiféle hozzáépítéssel reagálni, hanem az eredeti épület hiányából fakadóan a Dokumentációs Központ már szinte városépítészeti elemként jelenik meg a Königsplatzon, és ezzel nem csak a közvetlen telekre, hanem egész környezetére reagál. Úgy gondolom, hogy ennek a tervnek a sikeressége éppen ebben rejlik: a Königsplatz és az azt övező náci épületek olyan régóta álltak mindenféle történelmi feldolgozás nélkül München belvárosának közelében, és a Dokumentációs Központ épületének sikerült nemcsak ezzel az egyetlen kis kockával az egész Königsplatzra reflektálnia, de mindezt olyan letisztult és visszafogott, mégis a környezetéből kitűnő elemekkel, hogy mindenki számára egyértelművé válik a náci épületekkel és ideológiákkal való kritikus álláspontja.

Hasonló ehhez a nürnbergi dokumentációs központ abban az értelemben, hogy itt szintén funkcióváltás történt és a terület történelmi értelmezéséhez nem volt elegendő egy hétköznapi funkcióval felruházni a Kongresshalle épületét. Itt azonban ez eredeti épület még mindig áll és Domenignek erre kellett reagálnia saját hozzáépítésével. Az építész tervében erősen támaszkodik az eredeti épület és saját szerkezete közötti kapcsolatra, ellentétre. Úgy gondolom, hogy ez azért nevezhető a múltjára sikeresen reflektáló épületnek, mert Domenig

összegyűjtötte az összes olyan építészeti elemet, amelyet a náci a saját ideológiájuk közvetítésére, hatalmuk fitogtatására és az emberek megfélemlítésére fegyverként alkalmaztak, és ezeknek mindenhol, ahol csak lehetett ellene tett: az ortogonális rendszert felborította, az anyaghasználat megválasztásával tudatosan ellenpontosította az egykorit, szimmetriát mellőzte, stb., mindezzel megkísérelve a hatalmas épület traumatikus kisugárzásának ellentételezését.

Ha ezeket a példákat sorra vesszük, kitűnik, hogy szinte az egyetlen, ami mindegyikben közös az az, hogy hiba lenne azt feltételezni, hogy ezeknek az épületeknek ma már nem érvényes a történelmi és ideológiai háttér. Ezt mi sem mutatja jobban, mint a lakosság folyamatosan megfigyelhető igénye (melyet újra és újra kifejeznek, ha nem érik el céljukat) olyan beavatkozásokra, amelyek kritikusan foglalkoznak a náci épületek, épületegyüttesek és terek traumatikus múltjával. Azt gondolom, hogy ha a történelem ezen része nem lenne még mindig hatással az emberekre, akkor nem váltana ki ilyen heves reakciót és vitát egy-egy általuk nem helyesnek ítélt, a náci múlttra nem megfelelően reagáló építészeti terv.

Ha az építészeti koncepcióról beszélünk, ezeknél a nem kívánt örökségekkel rendelkező épületek újraértelmezésénél, akkor azt figyelhetjük meg, hogy általában az olyan tervek vezetnek sikeres eredményhez, amelyek szembevágó módon tudnak reflektálni múltjukra és ezzel együtt, az eredetileg az épületben kiteljesülő náci ideológiát egyértelműen elutasítani. Fontos ezen kívül, hogy a nemzetiszocialisták által fegyverként használt építészeti módszerek erejét a modern építészeti beavatkozás el tudja venni. Végül pedig észre kell vegyünk, hogy a legtöbb esetben téves az az elmélet, miszerint a Harmadik Birodalomban fontos szerepet játszó náci épületek múltjára való reflektálás elégséges eszköze lenne csupán a funkcióváltoztatás. Hiszen a funkciót nemcsak hogy a külső szemlélő nem érzékelheti, de a funkció nem is hatástalanítja azokat az építészeti elemeket, szerkesztési elveket és szabályrendszereket, amelyeket a náci célzottan az emberek elnyomására és manipulálására vetettek be.

Források

1. Arnold, Ronny (2011): Militärmuseum Dresden: Kunst statt Krieg. Deutsch Welle, <https://www.dw.com/de/milit%C3%A4rmuseum-dresden-kunst-statt-krieg/a-6639740>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
2. Assmann, Aleida (2016): Rossz közérzet az emlékezetkultúrában, Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 9-78. o.
3. BauNetz (2015). NS-Dokumentationszentrum in München. Baunetz Wissen, <https://www.baunetzwissen.de/bauphysik/objekte/kultur-bildung/ns-dokumentationszentrum-in-muenchen-4605833>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
4. Bayerischer Architekten- und Ingenieur-Verband (1984): München und seine Bauten nach 1912, Bruckmann, München, p. 146–147.
5. Bedoe.de. (2001. december): A Birodalom romjai. bedoe.de <http://www.bedoe.de/tortenelem/ns/nuernberg.htm>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
6. Bianchini, Riccardo (2019): Military History Museum Dresden. inexhibit, <https://www.inexhibit.com/mymuseum/military-history-museum-dresden-daniel-libeskind/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
7. Biller, Josef Hugo; Rasp, Hans-Peter (2003): München: Kunst und Kultur, Ludwig Verlag, München, p. 333.
8. Bleier, Genia (2010): Die Kritik am Libeskind-Keil scheint verstummt - Militärgeschichtliches Museum Ende 2010 fertig. Dresdner Neueste Nachrichten, <https://www.dnn.de/Nachrichten/Kultur/Regional/Die-Kritik-am-Libeskind-Keil-scheint-verstummt-Militaerhistorisches-Museum-Ende-2010-fertig>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
9. BR Fernsehen (2017.02.08.): Südlicht: Verstecken oder Herzeigen?. Bayerischer Rundfunk -BR Fernsehen, <https://www.br.de/mediathek/video/suedlicht-verstecken-oder-herzeigen-av:5a3c617a4197220018888231>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
10. competitionline (2013.09.17): Haus der Kunst – Sanierungsmaßnahmen. competitionline, <https://www.competitionline.com/de/ergebnisse/137832>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
11. echt-nürnberg (é.n.): Dokumentationszentrum Reichsparteitagsgelände. echt Nürnberg, <https://echt-nuernberg.de/location/dokumentationszentrum-reichsparteitagsgelaende/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.

12. Falbe, Dina Dorothea (2016.12.15.): Bau und Überbau: Zum Haus der Kunst München. BauNetz, https://www.baunetz.de/meldungen/Meldungen-Zum_Haus_der_Kunst_Muenchen_4932520.html, utolsó letöltés: 2020.10.30.
13. Georg Scheel Wetzel Architekten (é.n.): NS-Dokumentationszentrum München. Georg Scheel Wetzel Architekten, <https://www.georgscheelwetzel.com/projekte/ns-dokumentationszentrum-munchen#6>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
14. Gräwe, Christina (2015): Würfel aus Weißbeton. bton.org, <https://www.beton.org/inspiration/architektur/objekt-details/ns-dokumentationszentrum-muenchen/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
15. Griiffiths, Alyn (2011): Critics' reactions to Libeskind's Military History Museum. deezen, <https://www.dezeen.com/2011/10/26/critics-reactions-to-libeskinds-military-history-museum/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
16. Guyton, Patrick (2016.12.29.): Chipperfield renoviert das Haus der Kunst: Fehlt nur noch die Hakenkreuz-Fahne. Tagesspiegel, <https://www.tagesspiegel.de/kultur/chipperfield-renoviert-das-haus-der-kunst-fehlt-nur-noch-die-hakenkreuz-fahne/19186124.html>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
17. György Péter (2007): A hely szelleme, Magvető Kiadó, Budapest, 24-25.o.
18. Habel, Hallinger, Weski (2009): Landhauptstadt München Mitte: Die Bezirke Altstadt und Lehel, Maxvorstadt sowie der Englische Garten, Karl M. Lipp Verlag, München, p. 821 f.
19. Handa, Rumiko(2017): Presenting the Extremely Difficult Past: Günther Domenig's Documentation Center of the National Socialist Party Rally Grounds, Nuremberg, Germany. University of Nebraska, https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1046&context=arch_facultyschol, utolsó letöltés: 2020.10.30.
20. Haus der Kunst (2016.09.22.): Conversation – Renovate/Innovate. David Chipperfield and Okwui Enwezor., YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=weOnF7SICSw>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
21. Heidenfelder, Claudia (é.n.): Die Reichsparteitage in Nürnberg. Planet Schule, <https://www.planet-schule.de/wissenspool/orte-des-erinnerns-deutschland/inhalt/sendung-reichsparteitagsgelaende/hintergrund.html>, utolsó letöltés: 2020.10.30.

22. Jean, Wolfgang (2017): Großes Haus in großer Krise. Bauwelt, <https://www.bauwelt.de/themen/betrifft/Grosses-Haus-in-grosser-Krise-2880570.html>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
23. Jean, Wolfgang (2017): Nach Weißwäsche nun Rückbau. Bauwelt, <https://www.bauwelt.de/themen/betrifft/Nach-Weisswaesche-nun-Rueckbau-Haus-der-Kunst-Chipperfield-2805151.html>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
24. Keener, Katharine (2019.08.19.): Haus der Kunst continues to face turmoil. artcritique, <https://www.art-critique.com/en/2019/08/haus-der-kunst-faces-turmoil/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
25. Kerékgyártó Béla (szerk.) (2008): Berlin átváltozásai – Város, építészet, kultúra, Typotex Kiadó, Budapest, 137-167. o.
26. Kötter, Iris (2001): Ein Pfahl gegen die Vergangenheit. der Freitag, <https://www.freitag.de/autoren/der-freitag/ein-pfahl-gegen-die-vergangenheit>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
27. Kubiss.de. (2020): Geländeinformationssystem ehemaliges Reichsparteitagsgelände, nürnbergkultur, <http://www.kubiss.de/reichsparteitagsgelaende/stationen/luitpoldhalle.htm>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
28. Lалуeta, Inés (2016.10.10.): Haus der Kunst by David Chipperfield Architects, first renderings. Metalocus, <https://www.metalocus.es/en/news/haus-der-kunst-david-chipperfield-architects-first-renderings>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
29. Lambernd, Jochen: Prora - Der "Koloss" von Rügen. NDR, <https://www.ndr.de/geschichte/schauplaetze/Prora-Der-Koloss-von-Ruegen-prora113.html>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
30. Lewe, Oliver (2019): Dokumentationszentrum Reichsparteitagsgelände Nürnberg. Bayern-online, <https://bayern-online.de/nuernberg/erleben/sehenswuerdigkeiten/museen/dokumentationszentrum-reichsparteitagsgelaende/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
31. Matzig, Gehard (2016.12.10.): Eine neue Chance für das Münchner Haus der Kunst. Süddeutsche Zeitung, <https://www.sueddeutsche.de/muenchen/nazi-architektur-eine-neue-chance-fuer-das-muenchner-haus-der-kunst-1.3287960>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
32. Matzig, Gerhard (2017.01.27.): Schützt der Baum vor dem Grauen der NS-Geschichte?. Süddeutsche Zeitung, <https://www.sueddeutsche.de/kultur/debatte-beim->

- [muenchner-haus-der-kunst-geht-es-um-mehr-als-den-umgang-mit-ns-architektur-1.3350611](#), utolsó letöltés: 2020.10.30.
33. Metzdorf, Julie (2017.07.15.): Vom bösen Geist in den Fugen. Bayerischer Rundfunk-Bayerisches Feuilleton, <https://www.br.de/radio/bayern2/sendungen/bayerisches-feuilleton/80-jahre-haus-der-kunst-metzdorf100.html>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
34. MünchenWiki (2020): Haus der Kunst. MünchenWiki, https://www.muenchenwiki.de/wiki/Haus_der_Kunst, utolsó letöltés: 2020.10.30.
35. Neuendorf, Henri (2016.12.29.): David Chipperfield's Renovation Plan of Munich's Haus der Kunst Sparks Outrage. artnet, <https://news.artnet.com/art-world/david-chipperfields-haus-der-kunst-renovation-799364>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
36. NS-Dokumentationszentrum München (é.n.): Das ‚Braune Haus‘ am Königsplatz. NS-Dokumentationszentrum München, <https://www.ns-dokuzentrum-muenchen.de/zentrum/historischer-ort/braunes-haus/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
37. NS-Dokumentationszentrum München (é.n.): Das Parteiviertel der NSDAP. NS-Dokumentationszentrum München, <https://www.ns-dokuzentrum-muenchen.de/zentrum/historischer-ort/parteiviertel/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
38. NS-Dokumentationszentrum München (é.n.): Der Königsplatz als ‚Forum der Partei‘. NS-Dokumentationszentrum München, <https://www.ns-dokuzentrum-muenchen.de/zentrum/historischer-ort/koenigsplatz/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
39. NS-Dokumentationszentrum München (é.n.): Die Architektur. NS-Dokumentationszentrum München, <https://www.ns-dokuzentrum-muenchen.de/zentrum/architektur/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
40. NS-Dokumentationszentrum München (é.n.): Historischer Ort. NS-Dokumentationszentrum München, <https://www.ns-dokuzentrum-muenchen.de/zentrum/historischer-ort/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
41. NS-Dokumentationszentrum München (é.n.): Lern- und Erinnerungsort zur Geschichte des Nationalsozialismus, NS-Dokumentationszentrum München, <https://www.ns-dokuzentrum-muenchen.de/zentrum/ueber-uns/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
42. NS-Dokumentationszentrum München (é.n.): Nach 1945: Auseinandersetzung am historischen Ort . NS-Dokumentationszentrum München, <https://www.ns-dokuzentrum-muenchen.de/zentrum/historischer-ort/nach-1945/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.

43. NS-Dokumentationszentrum München (é.n.): Nach 1945: Chronologie: Vom ‚Braunen Haus‘ zum NS-Dokumentationszentrum. NS-Dokumentationszentrum München, <https://www.ns-dokuzentrum-muenchen.de/zentrum/vorgeschichte/chronologie/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
44. NS-Dokumentationszentrum München (é.n.): Nach 1945: Die Vorgeschichte des NS-Dokumentationszentrums . NS-Dokumentationszentrum München, <https://www.ns-dokuzentrum-muenchen.de/zentrum/vorgeschichte/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
45. Nuremberg Municipal Museums (2020): Dokumentationszentrum Reichsparteitagsgelände. dokumentationszentrum deischparteitagsgelände der stadt nürnberg, <https://museen.nuernberg.de/dokuzentrum/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
46. Perlson, Hili (2017.01.30.): Debate on David Chipperfield’s Plan for Haus der Kunst’s Facade Intensifies. artnet, <https://news.artnet.com/art-world/haus-der-kunst-facade-rejected-834719>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
47. Redaktion Haus der Kunst (é.n.): Leitbild. Haus der Kunst, <https://hausderkunst.de/leitbild>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
48. Redaktion Haus der Kunst (2017.06.05.): Mel Bochner: The Joys of Yiddish. Haus der Kunst, <https://hausderkunst.de/notes/mel-bochner-the-joys-of-yiddish>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
49. Roelcke, Eckhard (2016.12.21.): „Zeugnis einer dunklen Zeit“. Deutschlandfunk Kultur, https://www.deutschlandfunkkultur.de/haus-der-kunst-zeugnis-einer-dunklen-zeit.1013.de.html?dram:article_id=374575, utolsó letöltés: 2020.10.30.
50. Schmidt, Alexander (2020): Reichsparteitagsgelände, Nürnberg. Historisches Lexikon Bayerns, https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Reichsparteitagsgel%C3%A4nde,_N%C3%BCrnberg, utolsó letöltés: 2020.10.30.
51. Schoof, Jakob (2015): Unauffälliger Störenfried: NS-Dokumentationszentrum in München. detail.de, <https://www.detail.de/artikel/unauffaelliger-stoerenfried-ns-dokumentationszentrum-in-muenchen-13446/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
52. Studio Libeskind (2011): Military History Museum. Studio Libeskind, <https://libeskind.com/work/military-history-museum/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
53. Süddeutsche Zeitung (2011): Steinerner Relikte des braunen Spuks. Süddeutsche Zeitung, <https://www.sueddeutsche.de/bayern/reichsparteitagsgelaende-in-nuernberg-steinerner-relikte-des-braunen-spuks-1.1179210>, utolsó letöltés: 2020.10.30.

54. Süveges Adél (2015): Hadtörténeti Múzeum Drezdában - Daniel Liebeskind.
tarsasblog.hu,
https://tarsas2010.blog.hu/2015/02/14/hadtorteneti_muzeum_drezdaban_daniel_liebeskind, utolsó letöltés: 2020.10.30.
55. Vahland, Kia (2016.12.11): Das Traumschiff des Führeres. Süddeutsche Zeitung,
<https://www.sueddeutsche.de/muenchen/haus-der-kunst-in-muenchen-das-traumschiff-des-fuehrers-1.3287962>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
56. világutazó (2018): Nürnberg sötét oldala – a náci Németország spirituális központja.
vilagutazo.net, <https://vilagutazo.net/uticelok/kulfoldon/2018/11/19/nurnberg-sotet-oldala-a-naci-nemetorszag-spiritualis-kozpontja/>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
57. Vogel, Evelyn (2013.09.05.): Star-Architekt baut Haus der Kunst um. Süddeutsche Zeitung, <https://www.sueddeutsche.de/muenchen/museum-in-muenchen-star-architekt-baut-haus-der-kunst-um-1.1763632>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
58. Wetzel, Jakob (2105): Klotz? Kunststück!. Süddeutsche Zeitung,
<https://www.sueddeutsche.de/kultur/architektur-schlicht-und-dennoch-komplex-1.2455070>, utolsó letöltés: 2020.10.30.
59. Jamrik Levente (2010): Germánia – A Harmadik Birodalom Leendő világfővárosa Hitler terve alapján. falanszter.blog.hu,
https://falanszter.blog.hu/2010/10/05/germania_a_harmadik_birodalom_leendo_vilagfovarosa_adolf_hitler_vazlatai_alapjan, utolsó letöltés: 2020.10.30.